

VII. Yüzyıldaki İslam Fetihlerinin ve Müslüman Hâkimiyetinin Hıristiyan Tarih Yazımına İzdüşümleri

Zafer DUYGU*

The Projections of Islamic Conquests and Muslim Sovereignty in VIIth Century on the Christian Historiography

Citation/©: Duygu, Zafer, The Projections of Islamic Conquests And Muslim Sovereignty In VIIth Century on The Christian Historiography, 2014/1 (1), 33-65.

Abstract: Christianity and Islam encountered after the short time of the born of Islam and continued to interaction with each other during to history. This confrontation which took place in seventh century was generally investigated by the Muslim scholars only by means of through Islamic sources. But also Eastern Christian authors said important things about the topic at the same time. The evaluations of these Christian authors still an important discussion for the modern scholars. In this context we have investigated in this article that how to Christian groups and sects encountered the Muslim armies and how to they evaluated the Muslims and their sovereignty; also we mentioned about the modern discussions on this issue.

Key Words: Christianity, Islam, Syrians, Copts, Nestorians, Chalcedonies.

Atıf/©: Duygu, Zafer, VII. Yüzyıldaki İslam Fetihlerinin ve Müslüman Hâkimiyetinin Hıristiyan Tarih Yazımına İzdüşümleri , 2014/1 (1), 33-65.

Öz: Hıristiyanlık ve İslam, İslam'ın ortaya çıkmasından kısa bir süre sonra karşılaşmışlar ve sonraki bütün tarih boyunca karşılıklı etkileşimi sürdürmüşlerdir. Bu tarihi karşılaşmanın cereyan ettiği VII. yüzyıl, Müslüman bilim çevrelerince genellikle İslam kaynaklarından takip edilmiştir. Hâlbuki aynı dönemde Doğu Hıristiyan yazarlar da bu sürece ilişkin önemli değerlendirmeler yapmışlardı. Onların bu değerlendirmeleri, modern bilim dünyasında hala canlı bir tartışma konusudur. Nitekim bu makalede, Doğu Hıristiyan kaynaklarından hareketle, Hıristiyan toplulukların erken dönemde Müslüman ordularını karşılayış biçimleri üzerinde durulmuş, onların Müslüman idaresini nasıl yorumladıkları ele alınmış ve konuya ilişkin modern tartışmalara temas edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Hıristiyanlık, İslam, Süryaniler, Kıptiler, Nesturiler, Kadıköy Konsili Yanlıları.

* Öğr. Gör., Mardin Artuklu Üniversitesi, Türkiye'de Yaşayan Diller Enstitüsü, Süryani Dili ve Kültürü Bölümü, zaferduygu@artuklu.edu.tr.

Giriş

İslam ordularının VII. yüzyıl ortalarında elde ettikleri askeri başarılar ile birçok bölgedeki kazanımları, o dönemin Hıristiyanları¹ için muhtemelen hiç beklenmeyen gelişmelerdi. Doğu Hıristiyanları diye tabir edilen ve çeşitli ilahiyat görüşlerini benimsemiş olan topluluklar, bu gelişmenin sonucunda yeni kurulan İslam Devleti'nin mensupları olmuşlardı. Bu Hıristiyan grupların sözcüleri, Müslümanların askeri faaliyetleri ile kendileri üzerinde yönetim kurmalarını ve Hıristiyan bir imparatorluk olan Bizans ile İran Uygarlığı'nı temsil eden Sasani Devleti'ni mağlup etmelerini, Hıristiyan tarih yazıcılığının geleneksel yapısı içinde ele almışlar ve kendi teolojik görüşlerine göre değerlendirmişlerdir. Bu yüzden Hıristiyan tarih yazıcılığının Müslümanlara karşı erken dönemde göstermiş olduğu tepkileri yorumlamak, ancak onun karakterini oluşturan bazı değerleri anlamakla mümkündür.

Roma imparatorluk ideolojisinin arka planında yer alan teolojik paradigma, Roma toplumu tarafından 'iyi' diye nitelendirilen imparatorların ilahi lütuf olarak görülen askeri ve politik başarılar ve kazanımlar için bir nevi vasıta teşkil ettiklerini, 'kötü' olduğu düşünülenlerin ise ilahi öfkeye ve cezaya yorulan bela ve sıkıntıları getirdikleri anlayışına dayanıyordu. Diğer bir deyişle, imparatorluğun kaderini ilahi iradenin izdüşümü olarak kabul eden bir anlayış, Roma toplumunda paganist dönemlerden itibaren belirgin bir role sahiptir.²

Miladi II. yüzyıldan itibaren Roma İmparatorluğu'ndaki Hıristiyanların, paganist Roma'dan yadigar bu anlayışı büyük oranda benimsedikleri

¹ Bu makalede kullanılacak 'Ortodoks, Ortodokslar ve Ortodoks Hıristiyanlar' tabirleri, İsa-Masih'te ilahi ve beşeri tabiatların birleşmesinden sonra ilahi doğanın beşeri olanı ihata ettiğini düşünen, Kadıköy Konsili (451) kararlarını reddeden, batıda yapılan çalışmalarda 'Monofizit' (*Monophysite*) ya da 'Miyafizit' (*Miaphysite*) gibi isimler altında tanımlanan ve Antakya Süryani, Mısır-İskenderiye Kibtî ve Gregoryan Ermeni kiliseleri gibi kurumlarca temsil edilen Hıristiyanlık mezhebini; 'Doğu Kilisesi mensupları' tabiri, I. Efes (431) ve II. Efes (449) konsilleri sürecindeki ilahiyat tartışmaları çerçevesinde İsa-Masih'teki ve Meryem Ana'daki tabiat(lar)a dair tartışmalar yüzünden İmparator Zeno döneminde İran'a göç eden ve Ktesifon/Selevkiya (Medain) Kilisesi etrafında kurumsallaşan, modern literatürde bazen 'Nesturi(ler)' (*Nestorians*) diye anılan Hıristiyanlık mezhebini; 'Kadıköy Konsili yanlıları' (*Chalcedonians*) tabiri ise Bizans Devleti'nin doğu eyaletlerinde yaşamış olan, Ortodokslardan ve Doğu Kilisesi mensuplarından farklı olarak Kadıköy Konsili kararlarını benimseyen ve 'Melkit' tabir edilen Hıristiyan topluluğunu ifade etmektedir. Makale içindeki konsil yanlısı/konsil taraftarı gibi kullanımlar Kadıköy Konsili (451)'ne ve bu konsil taraftarlarına işaret etmektedir. Söz konusu bu üç büyük Hıristiyan topluluk, genel olarak Doğu Hıristiyanları diye tanımlanırlar. Bununla birlikte Doğu Hıristiyanlığı tabiri, Maruniler kabilinden başka bazı dini grupları da içermektedir.

² Roma'nın paganist dönemine dair bu bağlamdaki değerlendirmeler için bkz. David Olster, 'Ideological Transformation and The Evolution of Imperial Presentation in the Wake of Islam's Victory', *The Encounters of Eastern Christianity with Early Islam*, C. 5, ed. E. Grypeou-M. N. Swanson, D. Thomas, Brill: Leiden-Boston, 2006, s. 45-71.

anlaşılmaktadır. Gerçekten Hıristiyanlar tek bir Tanrı'ya inanıyor ve O'nun çok daha Kadir-i Mutlak olduğunu düşünüyorlardı. Bu yüzden Tanrı'nın yeryüzüne olan müdahil konumuna dair söz konusu algı, Hıristiyanlıkla birlikte hem çok daha baskın bir karaktere büründü, hem de daha geniş bir yelpazede vücut buldu. Buna karşın gizemine sadece özel olarak yetkilendirilmiş bazı kimselerin vakıf olabileceği düşünülen muamma bazı durumlar ortaya çıktı: Kadir-i Mutlak Tanrı, yeryüzüne için müdahale ediyordu? O, dünyada süregitmekte olan çeşitli hadiseleri hangi amaçla(rla) irade ediyordu? Onca insanı kıran salgın bir hastalık ya da örneğin binlerce cana mal olan büyük bir savaş, anlaşılması güç olan hangi ilahi mesajlara işaret etmişti? İşte muhtemelen böylesi bir gizemin neticesi olarak ve sıradan insanların da bu gibi sırları anlayabilmesi amacıyla, 'Tanrısal İrade'nin yorumlanması meselesi gündeme geldi. Bu yorumu yapacak olanlar ise Hıristiyan din adamlarıydı; bu yetki ve yeterlilik, inanışa göre bizzat Mesih tarafından onlara miras bırakılmıştı.³

Böyle bir arka plan hatırlandığında, Hıristiyan tarih yazıcılığının henüz başlangıcından itibaren muhafazakâr din adamlarının ellerinde şekil bulması, garip bir durum olmaktan çıkmaktadır. Çünkü Hıristiyan geleneğinde tarih yazmak, aslında Tanrı İradesi'ni yorumlama yöntemlerinden birisi olarak kabul edilmiştir. Gerçekten Hıristiyan tarihçiliğinde insanoğlunun yeryüzünde yaşadığı acı-tatlı deneyimler, karşılaştığı çeşitli problemler, elde ettiği başarılar ya da kaybettikleri, bazen ilahi bir işaret, kimi zaman ilahi bir mükâfat, bazı durumlarda ya yukarıdan aşağıya dökülen gazap dolu bir ceza olarak kabul edilmiştir. Bu takdirde Tanrı, Hıristiyan tarih yazımına göre, beşeri standartlarda yaşanmakta olan her türlü hadiseye hikmetli ve öğretici mesajlar kodlamıştır. O'nun amacı, bu hadiseler aracılığıyla ilahi prensiplerden saptığı varsayılan kişileri, toplulukları ya da genel olarak insanlığı uyarmaktır.⁴ Bununla birlikte genel olarak Hıristiyanlık dininin, özellikle de herhangi bir Hıristiyanlık mezhebinin 'asıl inancı' temsil ettiğine dair iddialar da, 'Tanrı İrade'sinin

³ Bu hususa dair erken dönem kilise babalarının iddiaları için bkz. Clement of Alexandria, 'The First Epistle of Clement to the Corinthians', *A(nte) N(icene) F(athers)*, C. L, ed. A. Roberts-J. Donaldson, Handrickson Publishing 1995, 40, 42: 1-5; İgnatius of Antioch, 'The Epistle of Ignatius to the Magnesians', *ANF*, 6: 1-2.

⁴ Şu Süryani kronikleri ile krş. *The Chronicle of Joshua the Stylite*, tr. W. Wright, Cambridge 1882, s. 3, 17, 19 vd; Pseudo-Dionysius of Tel Mahre *Chronicle*, III, tr. Witold Witakowski, Liverpool University Press 1996, s. 74 vd. (Bu tarih çalışması bundan sonra *Chr. Zuq.* biçiminde kısaltılacaktır); Ayrıca bkz. *Chronicon Paschale* (284-628 A.D.), tr. M. Whitby-M. Whitby, Liverpool 1989, s. 42 (İmparator Julian'ın öldürülmesi bahsi) (Bu kronik bundan sonra *Chr. Pasch.* biçiminde kısaltılacaktır); *The Chronicle of Marcellinus (Comes)*, tr. Brian Croke, Sydney 1995, s. 13 [1 Sept. 422-31 Aug. 423] (İmparator Honorius'un ölümü bahsi) (Bu kronik bundan sonra *Chr. Marc. Com.* şeklinde kısaltılacaktır).

yorumlanması ile pekâlâ kanıtlanabilirdi. Hıristiyan tarih metinlerine de işte bu sebeple aşırı kaderci bir anlayış yansımıştır.

Hıristiyan tarihçiler politik ve askeri meseleleri de Tanrı'nın müdahalesi perspektifinden ele almışlardı. Çünkü Hıristiyanlık, henüz ilk asır sonunda çeşitli teolojik kollara bölünmüştü. Bu kolların hem birbirleriyle ve hem de Yahudilik ya da paganizm gibi dönemin diğer yaygın dinleriyle olan rekabeti, özellikle Hıristiyan din adamlarını en fazla meşgul eden konu olmuştu. İşte bu yüzden Hıristiyan yazarlar, henüz patristik dönemden⁵ itibaren, herhangi bir dinin ya da teolojik bir kanaatin Tanrı katında 'hak' bir inanç olup olmadığı sorununu, o din müntesiplerinin ya da teolojik görüş taraftarlarının dünyevi standartlardaki politik ve askeri başarılarına ya da başarısızlıklarına göre açıklama yöntemini benimsemişlerdi. Örneğin birçok Hıristiyan yazar, Kudüs'ün ve Mabet'in tahribi kabilinden Yahudiler için trajediye dönüşen tarihsel bazı tecrübeleri, günahları sebebiyle Tanrı'nın onlara gönderdiği ceza olarak yorumlamıştır.⁶

V. yüzyıldan itibaren Hıristiyanlık dünyasının ayrı bir kolunu teşkil eden Doğu Hıristiyan toplulukların tarih yazarları da genel olarak bu çerçevede değerlendirilebilir. Gerçekten henüz IV. yüzyıl başlarında Eusebius tarafından başlatılmış olan teolojik-tarih yazımı geleneği, hem usul ve hem de içerik yönünden, sonraki dönemlerde başta Süryaniler olmak üzere Doğu Hıristiyanlığına mensup birçok unsur tarafından sürdürülmüştür.⁷ Doğu Hıristiyan unsurlar, aynı zamanda İslam ve Müslümanlar ile ilk defa olarak yüz yüze gelen Hıristiyan topluluklar olmuşlardır. Bu bağlamda İslam inancının VII. yüzyılda askeri ve siyasi açıdan elde ettiği başarılar ile bir iktidar dini olmaya başlaması, doğal olarak Doğu Hıristiyan tarih yazımı geleneğinde önemli izdüşümler bırakmıştır. Nitekim bu makalenin temel konusu, Doğu Hıristiyan tarihçiliğinde mevcut söz konusu izleri takip etmek olacaktır.

⁵ Patristik sürecin hangi dönemi kapsadığı konusunda çeşitli görüşler varsa da genel olarak Yeni Ahit yazarlarından, yani ilk asrın sonundan Kadıköy Konsili'ne kadarki süreç, patristik dönem olarak kabul edilmektedir. Bkz. Alister E. McGrath, *Historical Theology, An Introduction to the History of Christian Thought*, Wiley-Blackwell 2013, s. 17.

⁶ Bu hususta örneğin bkz. Eusebius, *Ecclesiastical History I*, tr. K. Lake, The Loeb Classical Library, London-New York 1926, ii. 6; Krş. John C. Lamoreaux, 'Early Eastern Christian Responses to Islam', *Medieval Christian Perception of Islam*, ed. J. V. Tolan, New York 1996, s. 3; Büyük Konstantin'in askeri başarıları açısından başka bir örnek için bkz. *Chr. Pasch.*, s. 13.

⁷ Bkz. Witold Witakowski, 'The Chronicle of Eusebius: Its Type and Continuation in Syriac Historiography', *ARAM* 11-12, 1999-2000, s. 419-437; Tara L. Andrew, 'Historiography of the Christian East', *Encyclopedia of the Medieval Chronicle*, ed. R. G. Dunphy, Brill: Leiden-Boston 2010, s. 807-811.

I. Hıristiyan Kaynaklarındaki 'İslam Fetihleri Algısı'

Ağırlıklı olarak Doğu Hıristiyan topluluklarca iskân edilmiş durumdaki bölgelerin VII. yüzyılın ikinci çeyreğinde Müslümanlar tarafından fethedilmesiyle birlikte, Bizans Devleti önemli toprak kayıplarına uğramış, Sasani Devleti ise tarih sahnesinden çekilmiştir. İslam ordularının büyük başarıları ve bunun neticesinde Doğu Hıristiyan toplulukları hâkimiyetleri altına almaları, Hıristiyan unsurlarca muhtemelen hiç beklenmeyen gelişmelerdi. Buna karşın Hıristiyan tarihçiliği bu yaşananları bir şekilde izah etmek durumundaydı. Başka bir söyleyişle Müslümanların politik ve askeri başarıları, Hıristiyan Bizans'ın görünürdeki mağlubiyetleri ve iktidarın Hıristiyanlardan Müslümanlara geçişi gibi durumlar, Hıristiyan tarihçiliği tarafından makul gerekçelerle açıklanmak zorundaydı.⁸

Doğu Hıristiyan tarih yazarları, VII. yüzyılda karşılaştıkları böylesine büyük bir paradoksu, geleneksel anlayışları çerçevesinde tahlil etmeye çalışmışlardır. Çünkü Müslümanların askeri ve politik başarıları, Hıristiyan yazarlar tarafından, Tanrı'nın Hıristiyanlık inancına ya da heretik (dini sapkınlık) olduğu iddia edilen çeşitli Hıristiyanlık mezheplerine ne gibi mesajlar vermek istediği meselesi için bir izah zemini olarak ele alınmış, yani Tanrı İrade'sinin yorumlanmasına bir vesile olarak kullanılmıştır. Bununla birlikte ve çeşitli sebeplerle, bu izaha dair farklı yaklaşımların mevcudiyeti de dikkat çekicidir.

1. Müslümanların İlahi Bir Hikmet Oldukları İddiası

Hıristiyan tarihçilere göre, Müslümanların VII. yüzyıldaki başarıları her şeyden önce 'İlahi bir Hikmet'ti. Bu nedenle İslam ordularının arkasında ilahi bir irade vardı ve Hıristiyanların bundan ders almaları gerekiyordu. Kimi Hıristiyan yazarlar, Tanrı'nın İbrahim peygambere oğlu İsmail'in zürriyeti ile ilgili olarak vaktiyle vermiş olduğu bir sözün⁹, şimdi yerine getirildiğine inanmaktaydı. Dolayısıyla İslam ordularının önünde durabilmek bu yüzden imkânsızdı; hatta böyle bir teşebbüs, İlahi Kudret'in iradesine karşı direnmek manasına gelebilirdi.¹⁰ Öyle ki Bizans imparatoru

⁸ J. C. Lamoreaux, 'Christian Responses to Islam', s. 3.

⁹ Yaratılış, 17: 20: 'İsmail'e gelince, seni işittim. Onu kutsayacağım; onu verimli kılacak, soyunu alabilirdiğine çoğaltacağım. On iki beyin babası olacak. Soyunu büyük bir ulus yapacağım.' Bilindiği gibi Arap toplumunun İsmail'in neslinden geldiği görüşü yaygın bir kanaattir.

¹⁰ Krş. Agapius (of Manbij/Hierapolis), *Universal History*, English version by R. Pearse of Vasiliev's French tr., Ipswich 2008, II, s. 214.

Heraclius'un (610-641) bile bu durumu kabul ettiği nakledilmiştir.¹¹ Perslileri dize getiren Heraclius'un Yermük Savaşı'nı (636) kaybettikten sonra direnişi bırakması ve aceleyle İstanbul'a dönüşü, Hıristiyan yazarlarca bununla ilişkilendirilmiştir. Nitekim Doğu Kilisesi mensubu bir yazar olan Yuhanna Bar Penkaye, henüz VII. yüzyılın sonlarında, İlahi İrade meselesi ile ilişkili olarak Müslümanların gelişinin sıradan bir şey olarak değil, ilahi bir iş kabul edilmesi gerektiğini belirtmişti.¹²

2. Müslümanların İlahi Bir Cezalandırma Vesilesi Oldukları İddiası

Müslümanların İlahi İrade'nin bir tecellisi oldukları kabulü, Hıristiyanlar açısından başka soruları da gündeme getirmiştir: Acaba İlahi Kudret, Müslümanların Hıristiyanlar karşısında başarılar kazanmasını ve onların üzerinde yönetim kurmalarını hangi sebeple irade etmişti? Tanrı'nın geçmişte İbrahim peygambere vermiş olduğu bir söz, niçin O'nun takipçileri varsayılan Hıristiyan kullarının aleyhine bir surette gerçekleşiyordu? Hıristiyan yazarlar, bu gibi soruları da Hıristiyan tarihçiliğinin karakterine uygun bir biçimde yanıtlamışlar ve 'Tanrı İrade'sine dair başka bazı açıklamalar getirmişlerdir.

Onların bu hususta üzerinde durdukları en önemli argüman, cezalandırma olgusuydu. Bu bağlamda, İslam ordularının büyük zaferleri, Hıristiyan Bizans'ın uğradığı bozgunlar ya da çeşitli Hıristiyan unsurların Müslüman bir yönetime tabi olmaları, Tanrı katından gelen ilahi bir cezalandırmaydı. Ancak ne var ki, bu minval üzere farklı bazı yaklaşımlar da söz konusuydu. Çünkü Daru'l-İslam'a ilhak edilen topraklarda, farklı ilahiyat görüşlerine mensup çeşitli Hıristiyan topluluklar yaşamaktaydı.¹³ Onlara göre, yegâne hak mezhep ya da Tanrı katında kabul gören biricik teolojik kanaat, kendilerince kabul edilmiş olandı; diğer tüm mezhepler ve

¹¹ Dionysius (Reconstituted), 'Secular History of Dionysius of Tel Mahre', *The Seventh Century in the West Syrian Chronicle*, (Text No: 13), ed. A. Palmer-S. Brock-R. Hoyland, Liverpool 1993, 68, s. 158 (Dionysius'un tarih metni bundan sonra Diony. (Rec.) biçiminde, bu ve benzeri birçok Süryani tarih metnini ihtiva eden ikinci çalışma ise SC.WSC biçiminde kısaltılacaktır); Addai Scher (ed.), *Histoire Nestorienne (Chronique de Seert)*, Seconde partie, 2, tr. A. Scher-R. Griveau, *Patrologia Orientalis* 13, s. 626-7.

¹² 'John Bar Penkaye's *Ris Melle'*, XIV, s. 57, 'North Mesopotamia in the Late Seventh Century: Book XV of John Bar Penkaye's *Ris Melle'*, *Jerusalem Studies in Arabic and Islam IX.*, ed. Sebastian P. Brock, Jerusalem 1987, s. 51-75, yeniden basım: Sebastian P. Brock, 'North Mesopotamia in the Late Seventh Century: Book XV of John Bar Penkaye's *Ris Melle'*, *Studies in Syriac Christianity: History, Literature, Theology*, London 1992 (II. Kısım) (bu çalışma bundan sonra -ed. S. P. Brock biçiminde kısaltılacaktır).

¹³ Hıristiyan toplulukların, Müslüman yayılmasına konu teşkil eden coğrafyalardaki demografik yapılanmaları için bkz. Igor Dorfmann Lazarev, 'Beyond Empire I: Eastern Christianities from the Persian to the Turkish Conquest, 604-1059', *Cambridge History of Christianity, C. III, Early Medieval Christianities c. 600-c. 1100*, ed. T. Noble - J. Smith, Cambridge University Press, 2008, s. 65.

görüşler, asıl Hıristiyanlıktan bir sapmaydı. Kısacası hangi Hıristiyan toplulukların niçin cezalandırıldıkları meselesi müşterek bir tanıma sahip değildi. Her bir Hıristiyan unsur, VII. yüzyılın önemli gelişmelerini öncelikle kendi penceresinden değerlendirme yöntemini benimsemişti.

‘Kelam’ın, Tanrı’nın bedenleşmiş bir tecellisi olduğuna inanan, İsa’nın tanrısal bir öze sahip olduğunu kabul eden, Kadıköy Konsili’nin (451) kararlarını ısrarla reddeden ve bu sebeple İslam fetihlerinden önceki iki yüzyıl boyunca Bizans’ın otoriter tutumu nedeniyle şiddet ve baskıya maruz kalan Hıristiyanların tarihçileri, Bizans’ın kilise siyasetinin İlahi Kudret tarafından cezalandırıldığı tezini savunmuşlardı. Ağırlıklı olarak İran sahasında¹⁴ yaşayan, İsa’da bir karışma mevzubahis olmaksızın iki tabiatın da kendi özelliklerini korumaya devam ettiğini söyledikleri varsayılan Doğu Kilisesi’ne mensup Hıristiyanların bazı yazarları, hem Bizans’ın kilise siyasetinin, yani bu düşüncenin tabii bir neticesi olarak Kadıköy Konsili yanlısı Hıristiyanların, hem dinsiz saydıkları ve büyük oranda vatandaşı oldukları Sasani Devleti’nin ve hem de aslî Hıristiyanlık itikadından saptıkları düşünülen Süryani, Kıbtî, Ermeni vs. dindaşlarının cezalandırıldığı argümanlarını işlemişlerdi. Doğu Kilisesi’ne mensup tarih yazarlarının ayrıca ve daha az belirgin olmak üzere, topyekûn bir cezalandırma olgusuna işaret ettikleri de olmuştu. Kadıköy Konsili’ni dinsel-mezhepsel algılarının merkezine yerleştirmiş olan Doğu Hıristiyan topluluklara gelince, onlar, umumî bir cezalandırma olgusunu söz konusu etmişlerdi. Bu bağlamdaki rivayetlere göre İlahi Kudret, bütün Hıristiyanlık âlemine öfkesini ve gazabını göndermişti.

Kısacası VII. yüzyılın ikinci çeyreğindeki önemli politik hadiseler farklı Hıristiyan gruplar tarafından bir yönüyle esas olarak aynı başlık altında (ilahi cezalandırma) ele alınmıştır. Ancak ne var ki zaman zaman içerik itibariyle farklı yorumlar yapılmak suretiyle ilahi cezalandırma savının Hıristiyanlar lehine yumuşatıldığı söylenebilir.

a. Kadıköy Konsili Taraftarlarının Cezalandırma Algısı

Melkitler tabir edilen Kadıköy Konsili yanlısı Doğu Hıristiyanları, anlaşıldığı kadarıyla (Monofizit ya da Miyafizit tabir edilen Kadıköy Konsili karşıtlarından ve Nesturi ismiyle anılan Doğu Kilisesi mensuplarından

¹⁴ Ortaçağ’da İran, bugünkü İran coğrafyasından farklıydı. Sasaniler zamanında İran, Dicle nehrinin batısından doğusuna uzanan bir ülkeydi ve şimdiki Irak ve Azerbaycan ile kısmen Afganistan topraklarını da içeriyordu. Bu hususta bkz. Christopher Buck, ‘The Universality of the Church of the East: How Persian was Persian Christianity’, *The Journal of the Assyrian Society*, 10: 1, 1996, s. 56.

oluşan) diğer iki büyük Doğu Hıristiyan topluluğa kıyasen İslam fetihleri sürecini ve Müslümanların hâkimiyet kurmaları meselesini daha anlaşılır ve daha tartışmasız izahlara bağlamışlardı. Gerçekten Sophronius ya da Maksimus gibi Melkit yazarlara göre Hıristiyanlık dünyası eski dindarlığından uzaklaşmıştı; sayısız günahlar ve ciddi hatalar yapılmış, Tanrı'nın hoşlanmadığı nice işler Hıristiyanlarca tercih edilir olmuştu. Bu yüzden Tanrı, bütün Hıristiyanları geçici olarak cezalandırıyordu. Nitekim İslam orduları Arabistan yarımadasının kuzeyine yöneldikleri bir sırada, 634 yılındaki bir vaazında Kadıköy Konsili yanlısı Kudüs patriği Sophronius'un (ö. 638) tüm bu olanları Hıristiyanların sayısız günahlarına, ciddi hatalarına attığı ve Tanrı'nın hoşlanmadığı işlerden uzak durulmasını ve müşterek bir tövbeyle yeni bir başlangıç yapılmasını öğütlediği rivayet edilir¹⁵. VII yüzyılın meşhur teologu Maksimus (ö. 662) da Sophronius ile aynı görüşteydi. Tüm bu yaşananlar, olsa olsa Hıristiyanlara yeniden 'doğru yol'u göstermek isteyen Tanrı'nın bir cezalandırmasıydı. Maksimus, şöyle demişti:

'Doğa bizlere Tanrı'ya sığınmayı öğretir. Fakat uygarlaşmış dünyayı şu anda kuşatan kötülükten daha dehşetlisi ne olabilir? Bak ki çölün barbar bir ulusu, sanki kendilerininmiş gibi, başka bir ülkeyi istila ediyorlar. Uygarlığımızın vahşi ve yabani hayvanlar tarafından harabeye çevrilmesine bak... .. Bizler, Mesih'in Müjde'sine layık davranışlarda bulunmadık. Yekdiğerimize vahşi hayvanlar gibi davrandık, Tanrı'nın insanlara olan sevgisinden bihaber olduk ve bizim için bedenlenmiş Tanrı'nın acısına dair gizemden bihaber kaldık¹⁶'

Kadıköy Konsili yanlısı başka bir yazar ise 685-692 yılları arasında kaleme aldığı düşünülen apokaliptik bir Doğu Hıristiyan metninde, Hıristiyanların içine düştükleri bu durumu şöyle yorumlamıştı:

¹⁵ Robert Hoyland, *Seeing Islam As Others Saw It, A Survey and Evaluation of Christian, Jewish and Zoroastrian Writings on Early Islam*, Studies in Late Antiquity and Early Islam, The Darwin Press, Princeton, New Jersey 1997, s. 69-73; John C. Lamoreaux, 'Christianity's Earliest Encounters with Islam', *Touchstone* 5. 3, Summer 1992, s. 28; Sebastian P. Brock, 'Syriac Sources for Seventh-Century History', *Byzantine and Modern Greek Studies* 2, Oxford 1976, yeniden basım: Sebastian P. Brock, 'Syriac Sources for Seventh-Century History', *Syriac Perspectives on Late Antiquity*, London 1984 (VIII. kısım), s. 9.

¹⁶ Lamoreaux, 'Christianity's Encounters with Islam', s. 28; Hoyland, *Seeing Islam.*, s. 77-8.

'Tanrı, Arapları sevdiği için onlara istila izni vermiş değildi. Fakat Hıristiyanların elinde cereyan eden günahlar ve şeytanlıklar/kötülükler yüzünden böyle bir durum ortaya çıktı.¹⁷

Bu iktibaslardan hareketle, Kadıköy Konsili yanlısı Melkit yazarların, VII. yüzyıldaki İslam fetihlerini ve Müslüman hâkimiyetini ilahi bir cezalandırma olarak gördükleri ve bu cezalandırma olgusunun Hıristiyanlık dünyasının bütününe kapsayan bir mahiyette ve genel bir niteliğe sahip olduğunu düşündükleri anlaşılmaktadır.

b. Doğu Kilisesi Mensuplarının Cezalandırma Algısı

Nesturiler tabir edilen Doğu Kilisesi mensupları ağırlıklı olarak İran sahasında Sasani Devleti'nin yönetimi altında yaşıyorlardı. Bu yüzden onlar, VII. yüzyıl itibariyle büyük oranda Hıristiyan bir devlet olan Bizans sınırları içinde bulunan dindaşlarıyla tam olarak ortak bir maziye sahip değillerdi. Nitekim onlar, Nesturi teolojii benimsemiş olmaları sebebiyle İran'a sürülmüşlerdi ve Bizans arazisinde yaşama şansı bulamayan ayrı bir ilahiyat görüşünün temsilcileri olmuşlardı.

Doğu Kilisesi'ne mensup Hıristiyanlar, VII. yüzyıldaki İslam fetihleri ve Müslüman hâkimiyeti ile ilgili olarak, bir taraftan Kadıköy konsili yanlısı Melkit topluluklara kıyasla daha çeşitli yaklaşımlarda bulunmuşlar, diğer taraftan farklı boyutları olan bir cezalandırma anlayışı yansıtmışlardı. Doğu Kilisesi mensubu bir tarihçi olan Yuhanna Bar Penkaye, VII. yüzyıl sonlarına doğru bu konuda kimi değerlendirmeler yapmıştı.¹⁸ Yuhanna'ya göre Müslümanlar, öncelikle, Tanrı tarafından günahkâr bir krallık olan Perslileri ve onların kibirli ruhlarını yok etmek için çağrılmışlardı.¹⁹ İkinci olarak o, İznik Konsili'nin (325) ekümenik yapısına değinmek ve Hıristiyan hükümdarların Bizans yönetimini ele geçirmeleriyle birlikte kilisenin skandallara bulaşmaya başladığını söylemek suretiyle Roma Hıristiyanlığını

¹⁷ An Extract From the Apocalypse of Pseudo-Methodius, XI. 5, s. 231, SC. WSC / ed. Palmer (Text No: 14). (Bu tarih metni bundan sonra Ap. Ps.-Meth. biçiminde kısaltılacaktır).

¹⁸ S. P. Brock, 'Syriac Sources.', (yeniden basım: VII. kısım); Aynı yazar, 'A Brief Outline of Syriac Literature', *Moran Etho Series 9*, Kottayam: St. Ephrem Ecumenical Research Institute, 1997, s. 56-7; Aynı yazar, 'Syriac Historical Writings: a Survey of the Main Sources', *Journal of the Iraqi Academy (Syriac Corporation) V*, Baghdad 1979-80, yeniden basım: Sebastian P. Brock, 'Syriac Historical Writings: a Survey of the Main Sources', *Studies in Syriac Christianity: History, Literature and Theology*, London 1992 (I. Kısım), s. 26-7; Yuhanna'nın tarih çalışmasının bir değerlendirmesi için bkz. Gerit J. Reinink, 'Paideia: God's Design in World History according to the East Syrian Monk John Bar Penkaye, ed. Erik Kooper, *The Medieval Chronicle II: Proceedings of the 2nd International Conference on the Medieval Chronicle, Driebergen / Utrecht, July 16-21, 1999*, Amsterdam: Ropodi 2002, s. 190; Ayrıca bkz. Hoyland, *Seeing Islam.*, s. 194-200.

¹⁹ 'John Bar Penkaye's *Ris Melle*', XIV, ed. S. P. Brock, s. 58.

eleştirmişti. Ona göre İznik Konsili sonrasında çeşitli konsiller vasıtasıyla yeni inançlar ve mezhepler türetilmiş, farklı kişiler durmaksızın çeşitli kredolar icat etmişlerdi. Roma'nın Hıristiyan kralları, dini meselelere burunlarını sokarak kötülükleri arttırmışlardı. Kendilerinden, şeytanın bile söylemeye cüret edemeyeceği şeyleri kabul etmeleri istenmişti. Bu yüzden Hıristiyanlık dünyasındaki bölünmeler ortaya çıkmıştı. Yuhanna, söz konusu ettiği bazı depremlerin, yer sarsıntılarının ve gökte beliren işaretlerin, sapkın ve zındık diye tanımladığı Hıristiyan topluluklar için birer işaret oldukları düşüncesindeydi. Ancak ne var ki Mesih, Hıristiyanlık dünyasında herhangi bir düzelme olmadığını görmüştü. İslam ordularını işte bu sebeple, sapkın Hıristiyanlara bir cezalandırma vesilesi olmak üzere göndermişti.

Yuhanna, bundan sonra yeniden Hıristiyanlık dünyasına odaklanmıştı. Öyle ki, hali hazırdaki cezalandırmayı öncelikli olarak bir kez daha Roma topraklarında yaşanan Hıristiyanlığa ilişkin gelişmelere atfetmişti. 'Melun'lar diye andığı ve 'heretik' gördüğü Hıristiyanların, kilise yasalarını hiçe saydıklarından, sapkınlıklarını Roma'daki kiliselere kadar yaydıklarından dem vurmüştü. Geçmişte büyük münakaşalara sebep olan ve Ortodoks Hıristiyanların litürjisinde kullanılan, '*...bizim için haç'a gerilen...*' ibaresini de bu bağlamda eleştirmişti. Yuhanna bundan sonra Hıristiyanlık âlemini yeniden bir bütün olarak ele almıştı; sükûnet dönemlerinin Hıristiyanlar açısından iman zayıflığına sebebiyet verdiğinden yakınmıştı. İsrailoğulları, yazara göre, geçmişte zenginlik ve refah içindeyken Tanrı'yı terk etmiş ve bu yüzden ceza görmüştü. İşte şimdi kendilerine olan da aynen buydu. Yazar, kendi muhitine, yani Doğu Kilisesi'ne mensup dindaşlarına da benzer eleştiriler yöneltmişti. Ona göre Hıristiyanlık tanınmaz bir haldeydi. Eski zamanlardan bir Hıristiyan dirilip gelse şaşırarak ve arkasında bıraktığı Hıristiyanlığın bu olmadığını söyleyecekti. Piskoposlar, Yuhanna'ya göre emirleri unutmışlardı; güçleri Mesih'e değil dünyevi saraylara dayanmıştı. Rahipler, diyakozlar, Mesih'e değil, fakat kendi midelerine hizmet etmişlerdi, Sezar'ın uşakları olmuşlardı, inançtan çok kendi çıkarlarını düşünmüşlerdi. Hıristiyan mabetleri ihmal edilmişti, sunaklar âtil bırakılmıştı. Dolayısıyla Yuhanna'ya göre Arap hâkimiyeti, haklı bir cezalandırmaydı; Hıristiyanların yaptıkları 'uygunsuz' işlerle orantılı biçimde ve layık oldukları ölçüde cezalandırıldıkları gün kadar açıktı.²⁰

²⁰ 'John Bar Penkaye's *Ris Melle*', XV, ed. S. P. Brock, s. 59 vd.

Görüldüğü gibi Yuhanna Bar Penkaye'nin şahsiyetinde Doğu Kilisesi'nin İslam fetihlerine ve Müslüman hâkimiyetine bakışı, genel olarak diğer Doğu Hıristiyan unsurlar gibi cezalandırma algısını yansıtmaktadır. Denilebilir ki Doğu Kilisesi mensupları, Kadıköy Konsili yanlısı dindaşlarının genel bir cezalandırma yaşandığı şeklindeki düşüncelerine sadece kısmen iştirak etmişlerdir. Çünkü onlar, Roma/Bizans Devleti'ndeki Hıristiyanların, Kadıköy Konsili'ni (451) kabul etmek ya da sonradan icat edildiği düşünülen başka bazı sapkın ilahiyat görüşlerine meyletmek kabilinden bir takım davranışlarda bulduklarını ve bu yüzden de Mesih'in inancına geçmişte fazlasıyla leke sürdüklerini kabul ediyorlardı. Dolayısıyla Nesturi yazarlar İslam fetihlerinin sorumluluğunu genel olarak Roma Hıristiyanlarının geçmişteki kötü tecrübelerine, konsil karşıtı Ortodoks dindaşlarının 'Hıristiyanlıktan sapma' başlığı altında mütalaa ettikleri tasavvur ve uygulamalarına ve ayrıca Perslilerin 'dinsizlik' diye tanımladıkları inanç ve ritüellerine atmışlardı. Ancak ne var ki, Doğu Kilisesi mensuplarınca genel olarak Hıristiyanlık inancının antik öğretisi ve uygulamalarından uzaklaşıldığı belirtilmiş, dünyevileşen bir tutumun hâkim olduğu düşüncesi vurgulanmış ve Mesih'in bu sebeple yeryüzüne müdahale ettiği görüşü savunulmuştur.

c. Konsil Karşıtı Hıristiyanların Cezalandırma Algısı

Kendilerini Ortodoks kabul eden ve büyük oranda Bizans İmparatorluğu'nun doğu bölgelerinde yerleşmiş bulunan Kadıköy Konsili karşıtı (Monofizit/Miyafizit) Hıristiyanlar ise İslam fetihleri ve Müslüman idaresi hakkında kendi teoloji pencerelerinden hareketle değerlendirmelerde bulunmuşlardır. Bu konudaki değerlendirmeyi sonraya bırakarak, konsil karşıtı bazı Hıristiyan yazarlardan iktibaslar vermek yerinde olacaktır. Örneğin VII. yüzyılın Mısırlı (Nikiu) piskoposu Yuhanna, şöyle bir yorum yapmıştı:

'Roma imparatorları kraliyet taçlarını kaybettiler ve İsmailoğulları (Araplar), onlar üzerinde efendi oldular. Çünkü onlar (Romalılar), Rabbimiz İsa-Mesih'in Ortodoks inancında yürümemişlerdi ve bölünmez (olanı) bölmüşlerdi²¹. ... 'Herkes şöyle söylüyordu: 'Romalıların kovulması ve Müslümanların zaferi, (Roma/Bizans imparatoru) Heraclius'un kötülükleri

²¹ *The Chronicle of John, (c. 690 A.D.) Coptic Bishop of Nikiu, Being A History of Egypt Before and During Arab Conquest*, tr. R. H. Charles, Philo Press: London 1916, CXXIII. 5 (Bu tarih metni bundan sonra *Chr. John Nik. biçiminde kısaltılacaktır*).

ve Patrik Cyrus²² yüzünden Ortodokslar'ın (maruz kaldıkları) zulüm dolayısıyladır. Romalılar'ın harap olmasının ve Müslümanlar tarafından Mısır'a boyun eğdirilmesinin sebebi budur.²³

Mısır merkezli diğer bir Kibtî Hıristiyan metni olan *İskenderiye Patrikleri Tarihi* de İslam fetihlerinin sorumluluğunu Kadıköy Konsili yanlısı Hıristiyanlara yüklemiş ve şöyle bir rivayette bulunmuştur:

'Ve Rab, Romalıların ordusunu, yozlaşmış inançlarına ceza olarak ve antik babaların kendilerine karşı Kadıköy Konsili sebebiyle okudukları lanet yüzünden yüz üstü bırakmıştı (terk etmişti).²⁴

Cezalandırmaya dair algının Kadıköy Konsili karşıtı Süryani yazarlardaki karşılıklarından birisi, Hıristiyanlık dininin prensiplerinden uzaklaşıldığı ve bu sebeple umumi bir gazabın indiği idi.²⁵ Fakat bu düşüncenin Ortodoks Hıristiyan kaynaklarınca çok da vurgulu bir biçimde dile getirildiği söylenemez. Ortodoks Süryanilerin yazarları her fırsatta, Kadıköy Konsili yanlısı Roma Hıristiyanlığından farklı bir inanç geleneğine mensup olduklarını belirtmişlerdi.²⁶ Ortodoks Süryani tarihçiler, özellikle, Bizans tarafından takip edildiği söylenen kilise siyasetini eleştirmek amacıyla birçok örnekler aktarmışlardı. Örneğin Dionysius, Mihoyel ya da Bar Ebroyo gibi Ortodoks Süryani tarihçilere göre Müslümanlar ile Bizans arasında ve henüz erken dönemde yapıldığı anlaşılan bir muharebenin öncesinde, Kadıköy Konsili yanlısı bir münzevi, Bizans ordusunun komutanı Theodoric'e, Severus'un²⁷ takipçilerini savaştan sonra yok etmesi tavsiyesinde bulunmuştu. Theodoric ise yanıtında kendisinin de zaten bu düşüncede olduğunu söylemişti. Münzevi ile Theodoric'in bu minvaldeki

²² Müslümanlar tarafından Mukavkis adıyla tanınan, 640'ların başında öldüğü tahmin edilen, bazı Hıristiyan kaynaklarınca Ortodokslara karşı kovuşturmalar yapmakla suçlanan ve Ortodoks Kibtîler tarafından hiç sevilmediği anlaşılan İskenderiye'nin Kadıköy Konsili yanlısı (sonradan Monotelitist) patriği ve Bizans'ın son Mısır prefektü.

²³ *Chr. John Nik.*, CXXI. 2.

²⁴ Severus of Al'Ashmunein, *History of the Patriarchs of the Coptic Church of Alexandria, Part II: Peter I-Benjamin I (661 AD)*, tr. B. Evetts, *Patrologia Orientalis I* (1904), s. 592-3.

²⁵ *Chr. Mich. Syr.*, II. xi. vi. s. 422; *The Armenian History Attributed to Sebeos*, tr. R. W. Thomson-J. Howard-Johnston-T. Greenwood, Liverpool University Press, 1999, s. 132.

²⁶ Örneğin bkz. *SC. WSC* / ed. A. Palmer, s. 94: 'Kilisemizde yazarlık yapmakta olan kutsal babalar, onların (konsil yanlılarının) sadece iki tabiat doktrini tarafından değil, aynı zamanda iki irade ve enerji, yapı ve nitelik tarafından da yozlaştırılmış olduklarını ve Mesih'i bir yerine iki şekilde tanımladıklarını gördüklerinde, bu sebeple onlardan yüz çevirdiler ve eski zamanlarda olduğu gibi onların (Romalıların) literatürlerini ve dillerini bile kullanmayı bıraktılar; onların topraklarında (bu yüzden) Ortodoks bir âlim kalmadı.'

²⁷ Severus, Antakya Kadim Süryani Ortodoks Kilisesi tarihinin meşhur patriği, Kadıköy Konsili'nin şiddetli muhalifi, Ortodoks (Miyafizit) teolojinin büyük müdafiidir (ö. 538). Dolayısıyla münzevi, Severus ismini kullanarak Theodoric'ten, Kadıköy Konsili karşıtlarının yok edilmesini istemiştir.

konuşmaları, yanlarında bulunan konsil karşıtı bir Hıristiyan asker tarafından duyulmuştu. Muharebe de ise İslam orduları galip gelmiş, Theodoric hezimete uğramıştı. Nitekim Bizans ordusunda bulunan ve Theodoric'in muharebe öncesinde Münzevi ile yaptığı konuşmalara tanık olan konsil karşıtı Hıristiyan asker, Bizans'ın mağlubiyetini, Theodoric'in konsil karşıtlarına yapmayı planladığı zulme yormuş, Takdir-i İlahi'nin Bizans'ı bu sebeple terk ettiğini düşünmüş ve bunu da Theodoric'in yüzüne karşı dile getirmişti.²⁸

Yukarıda geçen 'Severus'un takipçileri' ibaresi dikkat çekicidir. Çünkü bu ifade vesilesiyle vurgulanmak istenen şey, Kadıköy Konsili karşıtı Hıristiyanlara karşı Bizans tarafından baskı ve şiddet siyaseti izlendiğidir. Ayrıca bu gerçeklik, Ortodoks Süryani tarihçilere göre VII. yüzyıldaki askeri hadiselerle de yakından ilişkilidir. Çünkü konsil karşıtı tarihçiler, özellikle Bizans Devleti'ni ve onun Kadıköy Konsili yanlısı dini siyasetini, Tanrı gazabının, yani İslam fetihlerinin başlıca sorumlusu olarak görmüşlerdir.

3. Müslümanların 'Kurtarıcılar-Özgürleştiriciler' Oldukları İddiası

Süryani kaynakları, İslam fütuhatını ve Müslüman idaresini değerlendirirken, Tanrı'nın Bizans Devleti'nin Kadıköy Konsili yanlısı dini siyasetini cezalandırdığı iddiasıyla yetinmemişler, İlahi İrade'nin Müslümanlar eliyle Bizans'tan intikam aldığını da öne sürmüşlerdir. Öyle ki Ortodoks tarihçilerin bu anlayışı, onları konsil yanlısı Hıristiyan yazarların cezalandırmaya ilişkin algılarından kesin olarak ayırmıştır. Hatta Ortodoks yazarlarca ve özellikle Süryani olanlar tarafından, Müslümanlara 'kurtarıcılık/özgürleştiricilik' rolü verilmiş olması ilginç ve dikkat çekici bir argümandır.

Yukarıda Kadıköy Konsili karşıtı Hıristiyan tarihçilerden yapılmış olan iktibaslara bir kez daha bakıldığında, Dionysius, Mihoyel ve Bar Ebroyo gibi Süryani Ortodoks üç önemli tarihçinin Mısırlı piskopos Yuhanna ile birlikte bir zulmün tasvirini yaptıkları görülür. Buna göre zulmeden Bizans, zulme uğrayanlar ise konsil karşıtı Hıristiyanlardı. İşte bu bağlamda, VII. yüzyıldan sonraki dönemlerin önemli bazı konsil karşıtı Hıristiyan yazarları

²⁸ *Chronique de Michel le Syrien, patriarche jacobite d'Antioche, 1166-1199*, ed.&tr. J.-B. Chabot, Paris: Ernest Leroux, 1899-1924, II. xi. v, s. 418 (bundan sonra *Chr. Mich. Syr.* olarak kısaltılacaktır); Diony. (Rec.), 53, s. 148, SC. WSC/ed. Palmer, Text No: 13; *Theophilus of Edessa's Chronicle and the Circulation of Historical Knowledge in Late Antiquity and Early Islam*, tr. Robert G. Hoyland, Liverpool University Press, Liverpool 2011, s. 107 (bundan sonra Theophilus/ed. R. G. Hoyland biçiminde kısaltılacaktır); Gregory Abū'l-Farac (Bar Hebraeus), *Abū'l-Farac Tarihi I*, Çev. Ömer Rıza Doğrul, TTK Yayınları, 3. Baskı, Ankara 1999, s. 175-6 (bundan sonra Bar Ebroyo olarak gösterilecektir).

farklı ve oldukça baskın bir argümanı öne sürmüşlerdi. Rivayete göre Müslümanlar tarafından elde edilen askeri zaferler ile onların Hıristiyanları hâkimiyet altına almaları, cezalandırma bir yana Tanrı'nın bahsettiği bir lütuftu. Konsil karşıtı Hıristiyan yazarlar, aşağıda örneklendirileceği gibi, tüm bu gelişmeleri İlahi Kudret'in 'gerçek' Hıristiyanları zalim sayılan Bizans'ın elinden kurtarmak amacıyla organize ettiğini düşünmüşlerdi ve kozmik bir tasarım olarak görmüşlerdi.

Konsil karşıtı yazarlardaki bu düşüncenin temel hareket noktası, Bizans'a atfedilen kilise siyasetine, yani konsile muhalif Hıristiyanlara reva görülen zulme, ayrıca Kadıköy Konsili yanlısı itikadın sapıklığı iddiasına dayanıyordu. Buna karşın konsil karşıtı Hıristiyan yazarlarca, Kadıköy'de sapıtıldığı düşünülen antik babalara ait inancın kendileri tarafından hâlâ muhafaza edilmekte olduğu öne sürülmüştü. Öyle ki Hıristiyan toplulukların Bizans'tan zulüm gördükleri vurgusu, aktarılan örneklerle birlikte tekrar tekrar işlenmişti. Ne var ki onlara göre İlahi Kudret mümin kullarını görüp gözetmişti; onların maruz kaldıkları tüm çileleri kaydetmişti. Konsile muhalif yazarlara göre, Tanrı, bir vesile ile bu gidişe müdahale etmişti. Nitekim onlar tarafından İslam fetihlerinin bu müdahalenin tezahürü olduğu kabul edilmişti. Bu takdirde, hiç değilse VII. yüzyılın iki asır sonrasında itibaren ve önemli bir tarihçi olan Dionysius (ö. 845) ile birlikte, konsil yanlısı Hıristiyan yazarlar, en azından Süryani Ortodokslar için Müslümanların askeri başarıları ve hâkimiyeti ele geçirmeleri, Tanrı'nın inançlı kullarına, yani konsil karşıtı Hıristiyanlara bir teveccühüydü; bu, Bizans'ın zalim idaresinden gerçek bir kurtuluştur. Örneğin Süryani Patrik Dionysius, sonradan diğer önemli Ortodoks Süryani tarihçilerce de iktibas edilen şu kaydı tutmuştu:

'Hakkını zorla tahsil eden ve yeryüzündeki insanlar arasında hükümdarlık belirleyen Tanrı, onun tarafından seçilmiş olanlara güç verecekti. O, insanoğullarının süprüntülerini bile onlara yönetici olarak atayabilirdi. O, Romalıların günahlarının fazlasıyla arttığını, insanlarımızı ve kiliselerimize karşı her türlü suç ve kötü davranışları işlediklerini, inancımızı tüketme noktasına getirdiklerini görünce, İsmailoğullarını harekete geçirdi ve güneydeki topraklardan buraya gelmeleri için onların akıllarına girdi. Bunlar, yeryüzündeki halkların en küçümsenmiş ve ihmal edilmiş olanıydı. Yine de onlarla anlaşma yaparak kurtuluşumuzu güvence altına almıştık. Roma İmparatorluğu'nun eziyet ve zulmünden kurtulmak hiç de az bir kazanç değildi. Ancak kayba da uğradık. Haksız olarak insanlarımızdan alınarak Heraclius tarafından el konulan ve kendi dindaşları olan

Kadıköycülere verilen katedral ve kiliselerimiz, şimdiye kadar onların elinde kalmaya devam etmiştir...^{29'}

İslam orduları Arabistan yarımadasının kuzeyine doğru askeri seferlere ilk halife Ebu Bekir'in (ö. 634) son zamanlarında başlamışlardı. Süryani tarihçi Dionysius'a göre Ebu Bekir, İslam ordularına şu emri vermişti:

'Hücum edeceğiniz ülkede ne ihtiyarları, ne küçük çocukları ne de kadınları öldürün. Sütunlarında bulunan çilecileri zora koşmayın, tek başına (münzevi) olanları rahatsız etmeyin. Onlar, kendilerini Tanrı'nın hizmetine adanmışlardır. Ne bir meyve ağacını kesin, ne mahsule karşı zarar ziyan yapın, ne de büyük ya da küçük herhangi bir evcil hayvanı sakatlayın. Her nerede bir şehir ya da insanlar tarafından güzel karşılanırsanız onlarla ağırbaşlı ve ciddi bir anlaşma yapın, kendi yasalarına ve biz hâkim olmazdan evvel kendi aralarında geçerli olan kurallara göre yönetileceklerine dair güvenilir garantiler verin. Onlar, sizinle, aranızda her ne miktarda anlaşırınsanız o kadar vergi ödemek için mukavele yapacaklar, sonra inançlarıyla ve ülkeleriyle baş başa bırakılacaklar. Fakat sizi hoş karşılamayanlarla savaşın. Kurallara ve Tanrı'nın Peygamberimiz vasıtasıyla bize vermiş olduğu komutlara göre hareket etmeye dikkat edin ki Tanrı'nın gazabını tahrik etmeyesiniz.^{30'}

Birçok emsalleri arasından seçilen bu iki örnek, IX. yüzyılın ilk yarısında Süryani Kilisesi patrikliği yapmış olan ve aynı zamanda bir tarihçi olan Dionysius Tel Mahre'nin Müslümanların askeri başarılarını kendi inanç topluluğu için tamamen olumlu bir hadise ve Tanrı'nın bir ihsanı olarak yorumladığını göstermesi bakımından yeterlidir. Onun Müslümanlara karşı bu olumlu tutumu, sonraki dönemin diğer bir patriği ve aynı zamanda Süryani tarihçiliğinin en seçkin ismi olan Mihoyel Rabo (ö. 1199) tarafından da, XII. yüzyılın değişen şartlarına ve hedeflerine göre revize edildiği şerhi

²⁹ Diony. (Rec.), SC. WSC / ed. A. Palmer, Text No: 13, 42, s. 141; *Chr. Mich. Syr.*, II, xi. iv, s. 412-3; Bizans'ın zorba kilise siyaseti için ayrıca bkz. Procopius, *The Secret History*, tr. Richard Atwater, yeniden basım; E. R. Boak, Ann Arbor, University of Michigan Press, 1961, s. 58; *The Chronicle of John Malalas*, tr. E. Jeffreys-M. Jeffreys-R. Scott, Melbourne 1986, 18. 42, s. 263 (Bundan sonra *Chr. John Mal.*); Bu iki tarihçinin karşılaştırmalı bir analiz için Roger D. Scott, 'Malalas, The Secret History, and Justinian's Propaganda', *Dumbarton Oaks Papers*, C. 39, 1985, s. 99-109; Ayrıca krş. *O City of Byzantium, Annals of Niketas Choniates*, tr. H. J. Magoulias, Wayne State University Press, Detroit 1984, s. 119; Addai Scher (ed.), *Histoire Nestorienne, (Chronique De Seert)*, Seconde Partie (I), ed.&tr. Addai Scher, *Patrologia Orientalis* 7, Paris 1911, s. 142-45; Yahudi ve Samiri unsurlara yapılan dini baskılar açısından krş. *Chr. Pasch.*, s. 111; *Chr. John Mal.*, 18. 35, s. 260-62; *Chr. Zuq.* III, s. 114; *The Chronicle of Theophanes Confessor: Byzantine and Near Eastern History AD 284-813*, tr. C. Mango, R. Scott, G. Greatrex, Clarendon Press: Oxford 1997, s. 271 {AM 6021 = AD 528/9} (Bundan sonra *Chr. Theoph. Con.* olarak gösterilmistir); Krş. Alan D. Crown, 'The Byzantine and Moslem Period', *The Samaritans*, ed. Alan C. Crown, Tübingen 1989.

³⁰ Diony. (Rec.), SC. WSC / ed. A. Palmer, Text No: 13, 47, s. 144.

de düşölmek kaydıyla, büyük oranda kabul edilmiş ve yansıtılmıştır.³¹ Süryani Ortodoks tarihçilerin VII. yüzyıldaki dönüşömlere dair aktarımlarının kademeli olarak daha büyük bir Hıristiyan kimliğinden daha özel bir Süryani kimliğine doğru dönüşümü temsil ettiğı yönünde modern bazı değerlendirmeler yapılmıştır.³² Bu takdirde, Ortodoks Süryani tarihçilerde Ortaçağ'ın erken dönemleri ile geç dönemleri arasında görölen bazı yorum farklılıkları belki nispeten buradan kaynaklanmaktadır. Ancak ne var ki en kötü ihtimalle IX. yüzyılın ilk yarısından ileriye doğru, Ortodoks Süryani tarihçiliğinde Müslömanların mazideki askeri başarılarına ve hatta bir taraftan da sürmekte olan iktidarlarına karşı olumlu bir bakış popüler olmuştur. Bu Süryani tarih yazımına göre Müslömanların erken dönemde Hıristiyan Bizans ile olan savaşları, aslında İlahi Kudret ile Kadıköy Konsili yanlıları arasındaki bir mücadeledir. Öyle ki, Ortodoks Süryani tarihçiliğinde Hıristiyan Bizans için artık hiçbir iyi dilek kayıt edilmemiştir.³³ Bu bağlamda, IX. yüzyıldan itibaren Ortodoks Süryani yazarlarda baskın bir karakter haline gelen bu anlayış, bu yazarların ataları tarafından, yani VII. yüzyılın askeri mücadelelerine tanık olan birkaç nesil önceki dindaşları ve soydaşları tarafından paylaşılmış mıydı? Diğeri bir deyişle Müslömanların VII. yüzyıldaki askeri faaliyetleri sırasında Bizans topraklarında yaşamakta olan konsil karşıtı Hıristiyanlar, sonraki dönemlerin konsil karşıtlarınca zalim olduğı varsayılan Kadıköy Konsili yanlısı Bizans'a karşı Müslömanların müttefikleri olmuşlar mıydı? Onları, 'kurtarıcılar/özgürleştiriciler' olarak karşılamışlar mıydı?

Bu soruların yanıtları, modern bilim dünyasında çok zamandır canlı bir tartışma konusudur ve çeşitli araştırmacılar, farklı argümanlara dayanarak değışik görüşler öne sürmüşlerdir. Gerçekten Kadıköy Konsili karşıtı Hıristiyanların VII. yüzyılda Müslömanlara karşı nasıl bir tavır takındıkları meselesine dair modern tartışmalar, ana hatlarıyla üç farklı görüş etrafında devam etmektedir. Birinci görüş, Gibbon'dan beri, konsil karşıtlarının

³¹ Süryani Patrik Mihoyel (ö. 1199), VII. yüzyılın büyük dönüşömlerini Dionysius'a benzer bir tavırla Ortodoks Hıristiyanlar için Bizans zulmünden bir kurtuluş olarak görmüştür. Fakat Dionysius'tan sonraki dönemde, Bizans Devleti Suriye üzerinde geçici bir dönem için yeniden kısmi bir egemenlik kurduğı ve Ortodoks Hıristiyanlara karşı yeniden otoriter ve kovuşturmaya yönelik bir siyaset izlediğı için, Mihoyel bu yeni dönemde 'kurtarıcılık/özgürleştiricilik' görevini bu kez Türker'e vermiştir. Bu hususta bkz. Mark Dickens, 'The Sons of Magog: The Turks in Michael's Chronicle, *Parole de l'Orient*: 31, 2006, s. 433-450.

³² Jan J. Van Ginkel, 'The Perception and Presentation of the Arab Conquest in Syriac Historiography: How Did the Changing Social Position of the Syrian Orthodox Community Influence the Account of Their Historiographers', *The Encounter of Eastern Christianity with Early Islam*, C. 5, ed. by E. Grypeou, M. N. Swanson, D. Thomas, Brill: Leiden-Boston 2006, s. 183.

³³ J. J. Van Ginkel, 'Arab Conquest in Syriac Historiography', s. 183.

Bizans merkezinden durmaksızın zulüm görmüş olduklarını, bu yüzden Bizans merkezine karşı büyük bir husumetleri bulunduğunu vurgulamıştır. Ayrıca konsil karşıtlarının mezhepsel gelişimleriyle birlikte bir taraftan da milliyetçi bir uyanış süreci geçirdikleri öne sürülmüştür. Dolayısıyla bu görüşteki bilim insanları, Kadıköy düşmanı Doğu Hıristiyanlarının Müslümanların askeri faaliyetlerine kucak açtıklarını, onların tabii müttefikleri olduklarını ve Bizans'a sırt çevirdiklerini kabul etmiştir.³⁴ Diğer bir deyişle, bu kanaatteki bilim adamlarına göre, Bizans ile konsil karşıtı Doğu Hıristiyan topluluklar arasında var olduğu düşünülen ve zamanla bir husumete dönüştüğü öne sürülen dini tabanlı anlaşmazlık İslam ordularına yaramıştır ve onların birçok bölgeyi ele geçirmelerinde yardımcı yahut başlıca faktör olmuştur.

Konsil karşıtı Hıristiyan tarih metinlerinin kronoloji açısından, birbirleriyle etkileşimleri bakımından ve ayrıca değişen sosyal ve kültürel şartları da göz önünde bulundurmak kaydıyla daha analitik bir yaklaşımla ele alınmaları gerektiğini savunan ikinci bir görüş mevcuttur. Bu görüş mensupları, Müslümanların askeri faaliyetlerine karşı olumlu bir yaklaşıma sahip olan Hıristiyan ve özellikle de Süryani tarih metinlerinin, sonraki dönemlerde yazılması olgusuna özellikle dikkat çekmişlerdir. Bu minval üzere, sonraki dönem metinlerinin adeta karakteri olan şiddetli Bizans karşıtlığının, değişen şartlar çerçevesinde, bilhassa Süryani tarihçi Dionysius (ö. 845) tarafından bilinçli olarak abartıldığı öngörülmüştür. Buna göre Dionysius, Kadıköy Konsili düşmanlığından yeni bir cemaat kimliği ve yeni bir tarih anlayışı inşa etmek amaçındadır. Nihayet onun açtığı bu yol, Mihoyel Rabo (ö. 1199) tarafından da sadıkça takip edilmiştir.³⁵ Ortaçağ'ın Süryani metinleri kronoloji itibarıyla ele alındığında, Bizans düşmanlığı olgusu da bu kronoloji üzerinden incelendiğinde, bu görüşün peşinen reddi pek mümkün görünmemektedir. Öyle ki tarih metinlerinin sonraki okuyucular ya da müstensihler tarafından bazı değişikliklere tabi tutulabildikleri, örneğin erken İslam dönemine ait Süryani fragmanlarındaki bazı kelime ve ifadelerin sonradan silinmiş olduğu hususunun ortaya

³⁴ Bu görüşe sahip birçok araştırmacı arasından örneğin bkz. Edward Gibbon, *The History of the Decline and Falls of the Roman Empire*, C. V, ed. J. B. Bury, London 1911, s. 477; A. A. Vasiliev, *History of the Byzantine Empire*, C. I, (2. basım), The University of Wisconsin Press, 1958, s. 208; Mehmet Çelik, *Süryani Kilisesi Tarihi I*, İstanbul 1987; J. B. Bury, *A History of the Later Roman Empire, From Arcadius to Irene (395 AD to 800 AD)*, C. II, London-New York 1886, s. 267; Alain de Libera, *Ortaçağ Felsefesi*, (Çev. Ayşe Meral), İstanbul 2005, s. 30-34.

³⁵ Krş. J. J. Van Ginkel, 'Arab Conquest in Syriac Historiography', s. 177 vd.

konulması suretiyle kanıtlanmıştır.³⁶ Dolayısıyla Süryani toplumunda zamanla şekillenen ya da değişen bazı anlayışların, metinleri de süreç içerisinde değişikliklere uğratabildiği kabul edilmelidir. Ancak ne var ki sonraki Süryani tarihçilerin geçmişte hiç olmamış bir takım hadiseler icat ettiklerine dair bir kanıt da yoktur. Nitekim bu gerçeklik, özellikle Ortodoks Süryani kroniklerinin değerlendirilmesi noktasında dikkate alınmalıdır.

J. Moorhead, W. Kaegi ve H. Suermann gibi son dönem bazı Bizans uzmanlarınca desteklenen üçüncü bir görüş ise konsil karşıtı Doğu Hıristiyan unsurların Müslüman orduları ile işbirliği yaptıkları, onlara destek verdikleri veya askeri saldırılara karşı yeterli direnişi göstermedikleri şeklindeki kabule tamamen muhalif bir duruş sergilemiştir. Buna göre Müslümanlar, konsil karşıtlarınca, kurtarıcılık bir yana 'zalimler' diye tanımlanmışlardır³⁷.

Bütün bu modern tartışmaların neticesi olarak, VII. yüzyıl ortalarında Müslümanlar ile Bizans arasındaki savaşlar sırasında, konsil karşıtı Hıristiyan unsurların topyekûn Müslümanları destekledikleri ya da böyle bir gerçekliğin milliyetçi bir bilinçten kaynaklandığı iddiaları belki aşırı söylemlerdir. Buna karşın, konsil karşıtlarının Hıristiyan bir imparatorluk idealine sadık oldukları ve bu yüzden de Bizans'ı destekledikleri iddiası, çok daha aşırı bir söylemdir. VII. yüzyılın askeri mücadelelerinin özellikle Ortodoks Süryani ve Kıbtî Hıristiyanlar tarafından, kendilerinin dâhil olmadıkları ve iki ülke arasında sürüp giden bir savaş olarak algılandığı yönünde görüşler vardır. Nitekim durum böyleyse, bu bile konsil karşıtlarının Bizans Devleti'nden zihinsel bir ayrılığına işaret etmektedir.³⁸ Çünkü konsil karşıtı Hıristiyan unsurların asırlardır bağlı buldukları bir devlet (Bizans) ile yabancı bir devlet (Müslümanlar) arasında izleyici ve tarafsız bir durumda bulunmalarını başka türlü yorumlamak pek mümkün değildir. Nitekim askeri hareketliliğin sonrasına, Müslümanların yönetim

³⁶ Michael Philip Penn, 'Monks, Manuscripts and Muslims: Syriac Textual Changes in Reaction to the Rise of Islam', *Hugoye: Journal of Syriac Studies*, C. 12.2, s. 235-257; Ayrıca bkz. Hoyland, *Seeing Islam...*, s. 395 (d.n. 28).

³⁷ John Moorhead, 'The Monophysite Response to the Arab Invasion', *Byzantion* 51, 1981, s. 579-88; Walter Kaegi, *Byzantium and the Early Islamic Conquest*, Cambridge University Press, 1992; Mısır açısından bkz. Harald Suermann, 'Copts and Islam of the Seventh Century', *The Encounters of Eastern Christianity with Early Islam*, C. 5, ed. by E. Grypeou, M. N. Swanson, D. Thomas, Brill: Leiden-Boston 2006, s. 96-109; Alfred J. Butler, *The Arab Conquest of Egypt and the Last Thirty Years of the Roman Dominion*, Oxford: Clarendon Press 1902; Mısır açısından karşıt görüş için Christopher James Wright, *Ibn Abd al-Hakam's Futuh Misr: An Analysis of the Text and New Insights into the Islamic Conquest of Egypt*, A Dissertation submitted in partial satisfaction of the requirements for the degree of Doctor of Philosophy in History, University of California, June 2006, s. 87; Pauline B. Lewicka, *Food and Foodways of Medieval Cairenes: Aspects of Life in an Islamic Metropolis of the Eastern Mediterranean*, Brill: Leiden, 2011, s. 9.

³⁸ J. Van Ginkel, 'Arab Conquest in Syriac Historiography', s. 182.

kurdukları erken döneme bakıldığında, konsil karşıtlarının savaşlar sırasında Bizans yanlısı bir tutum izlemediklerine dair bazı çıkarımlarda bulunmak mümkün olabilir. Gerçekten özellikle Ortodoks Süryani ve Kıbtî Hıristiyanların, Müslüman yönetimi altında Bizans'ın dönüşünü beklediklerine ya da böyle bir özlem hissettiklerine dair neredeyse hiçbir kanıt yoktur. Modern bazı araştırmacılar tarafından Bizans düşmanlığı olgusunu bilinçli olarak dayattıkları öne sürülen ve Müslüman yönetimlere de bu sebeple sıcak baktıkları kabul edilen Dionysius (ö. 845) ya da Mihoyel (ö. 1199) kadar, Müslüman yönetimlere karşı pek bir sempati beslemediği anlaşılan diğer Ortodoks Süryani tarihçilerden de Bizans'ın geri dönmesi yönünde bir beklenti ve özlem yansımamıştır. Bu bağlamda *Zuqnin Kroniği'* nin Süryani tarih yazarı (y. 775), dikkat çekici bir örnektir.³⁹

VII. yüzyılın askeri mücadeleleri, konsil karşıtlarının Müslümanları nasıl karşıladıkları meselesine ışık tutabilmek açısından ayrıca değerlendirilmesi gereken bir süreçtir. Çünkü araştırmacılar, tarih metinlerinden olduğu kadar bazen de askeri sürecin yansıttığı karakterden hareketle bir takım değerlendirmeler yapmışlardır.

VII. yüzyıl ortalarında Suriye, Mezopotamya, Filistin ve Mısır bölgelerini olağandışı bir süratle ele geçiren İslam ordularının aynı başarıyı Anadolu'da pek gösteremedikleri görülür. Yani Sasani savaşlarında fazlasıyla yıprandığı ve Ortadoğu ve Mısır'da bu sebeple kısa bir sürede çözüldüğü söylenen Bizans ordusu, Anadolu'nun ilhakına pekâlâ mani olmayı başarmıştı. Kısacası ve anlaşıldığı kadarıyla Bizans direnişi, Kadıköy Konsili karşıtı Hıristiyan unsurların ağırlıkta olduğu bölgelerde süratle ve açıkça çökmüştü.

Bu gerçeklik ortaya ilginç bir paradoks çıkarmıştı. Çünkü Müslüman ordularının geniş çaplı saldırılar için hiç bir tecrübesi yoktu. Gerçekten, Müslümanların şehir kuşatması konusunda en küçük bir deneyime bile sahip olmadıkları, hatta bu tarz saldırılar için askeri malzemelerden tamamen yoksun buldukları, örneğin Amr İbnü'l-As'ın, yaptığı bir muhasara esnasında, surlara tırmanmak için kullanacağı merdivenleri bile yakınlardaki bir manastırdan ödünç almasından⁴⁰ anlaşılıyordu. Buna karşın Bizans ordusunun saldırı ve savunma savaşlarının her türlü için çok büyük bir deneyimi vardı. Ayrıca yüzyıllardır süren Sasani savaşlarının tecrübesiyle, Bizans'ın doğu eyaletlerindeki tüm şehirlerin yabancı bir

³⁹ Krs. J. Van Ginkel, 'Arab Conquest on Syriac Historiography', s. 176.

⁴⁰ el-Belazuri, *Fütuhu'l-Buldan: Ülkelerin Fetihleri*, Çev. Zakir Kadiri Ugan, 1955, Yayına Hazırlayan Mustafa Fayda, Ankara 1987, s. 195.

ordunun kuşatmasına karşı nasıl direnç gösterecekleri konusunda gayet bilgili olmaları beklenirdi. Bu yüzden, bazı araştırmacılar tarafından belirtildiği gibi, Bizans'ın doğu eyaletlerindeki şehirlerin sakinlerinin açlık yüzünden boyun eğene ya da Bizans yardımı ulaşana kadar şehirlerini tecrübesiz Müslümanlara karşı rahatlıkla savunmaları gerekirdi.⁴¹ Hâlbuki Şam ile Filistin Kayseriya'sı istisna, hiçbir Bizans şehrinin önemli bir direnişi kaydedilmemişti. Bu durum, bir taraftan Müslümanlara karşı hiçbir yerde toptan ve şiddetli bir mukavemet gösterilmediği olasılığını güçlendirmekte, diğer taraftan da Bizans'a sadakat konusunda hiç de büyük bir şevk bulunmadığı ihtimaline işaret etmektedir.⁴² Bu bağlamda Anadolu'nun Kadıköy Konsili yanlısı ahalisinin aksine, konsil karşıtı Ortodoks Hıristiyanların yoğunlukta buldukları doğu eyaletlerinde Bizans Devleti'nin halk desteğinden yoksun olduğu anlaşılmaktadır.

Gerçekten konsil karşıtı Hıristiyan unsurların, hiç değilse bunların bazısının, henüz savaşlar sırasında Bizans'a oranla Müslümanları tercih ettiklerine dair bir takım kayıtlar mevcuttur. Örneğin Yermük Savaşı (636)'nın neticesi, Doğu Hıristiyan bazı unsurlarca büyük bir memnuniyetle karşılanmıştı ve Bizans'ın mağlubiyeti, bizzat yerli Hıristiyanlar tarafından müzikler ve çalgılar eşliğinde kutlanmıştı.⁴³ Bazı modern Bizans tarihçileri, İmparator Heraclius'un, yerli tebaasının yabancılara karşı kendilerini bizzat savunmaları gerektiği biçiminde bir beklenti içinde olduğunu düşünürler.⁴⁴ Belki de Heraclius, Suriye'den çekilirken, yerli ahali onun bu beklentisine yanıt vermediği için sinirlenmiş⁴⁵ ve şehirlerin Müslümanlar ile yaptıkları anlaşma haberleri üzerine ordusuna yağma emri vermişti.⁴⁶

⁴¹ Hugh Kennedy, 'The Last Century of Byzantine Syria: A Reinterpretation', *Byzantinische Forschungen* x, s. s. 145.

⁴² Kennedy, 'Byzantine Syria', s. 147; Aynı yazar, *The Prophet and The Age of the Caliphates*, (2'nd ed.), Longman: London, 2004, s. 4-5: 'Kıbtîlerin ve Suriye Monofizitleri'nin İslam fatihleriyle işbirliğine dair kanıt yoktur. Fakat Bizans ideali için coşkuları çok azdı. Suriye'nin bazı bölümlerinde fatihler hoş karşılandılar; yerel popülasyonun hiçbir yerde önemli ve uzun bir direnişi olmadı'; Matti Moosa, 'Origins of the Christian Minorities in the Middle East', *Bibliophilos*, C. 1, No 2, 1982, s. 93: 'Bizans'ın Suriye'yi Yermük Savaşı'nda değil, Kadıköy Konsili'nde kaybetmiş olduğunu söylemek yanlış olmaz.'; Lazarev, 'Beyond Empire', s. 74: '(yerel popülasyon) Araplara karşı direnmeye hiç de meyyal değildi.'

⁴³ Diony. (Rec.), SC. WSC / ed. A. Palmer, Text No: 13, 65, s. 156-57; el-Belazuri, *Fütuh*, s. 195; Chr. 1234, Theophilus / ed. R. G. Hoyland, s. 119; Krş. J. C. Lamoreaux, 'Christian Responses to Islam', s. 5.

⁴⁴ Walter Kaegi, 'The Early Muslim Raids into Anatolia and Byzantine Reactions Under Emperor Constans II', *The Encounters of Eastern Christianity with Early Islam*, C. 5, ed. by E. Grypeou, M. N. Swanson, D. Thomas, Brill: Leiden-Boston 2006, s. 78.

⁴⁵ Robert Hoyland, 'Jacob and Early Islamic Edessa', *Jacob of Edessa and the Syriac Culture of His Day*, ed. Bas ter Haar Romany, Brill: Leiden-Boston 2008, s. 11-2.

⁴⁶ Diony. (Rec.), SC. WSC / ed. A. Palmer, Text No: 13, 68, s. 158; Chr.. 1234, Theophilus / ed. R. G. Hoyland, s. 107; Chr. Mich. Syr., II. xi. vii, s. 424; Bar Ebroyo I, s. 177.

Bu noktada belki de milliyetçi bir bilinçten ziyade inanç özgürlüğü teminatı merkezli bir anlayışın söz konusu edilmesi ve yerli Hıristiyan ahalinin bu açıdan bir tercihte bulunmuş olması pek muhtemeldir. Gerçekten Müslümanlar ile Hıristiyan sakinleri arasında şehirlerin teslimi sırasında yapılan anlaşmalar, yerli Hıristiyan ve Yahudi unsurların varlıklarını ve haklarını garanti altına almıştı.⁴⁷ Bizans Devleti'nin kilise siyaseti neticesinde, Ortodoks Süryaniler, Justinian döneminde tarihten silinme noktasına getirilmişlerdi. Doğu Kilisesi mensupları ise Zeno döneminde İran'a sürülmüş ve orada ayrı bir kaderi yaşamak zorunda bırakılmışlardı. Bu açıdan bakıldığında İslam fetihlerinin arifesinde Heraclius'un zulümleri sürmekteyken Doğu Hıristiyanlarının, Müslümanlar tarafından kendilerine verilen yaşam özgürlüğüne ve inanç garantisine sıcak bakmaları pekâlâ güçlü ve makul bir olasılıktır. Nitekim bu noktada konsil karşıtlarının, kanaat önderleri olan din adamları tarafından yönlendirilmiş olmaları da pek muhtemeldir. Bu bağlamda Doğu Hıristiyanlığında manastır kurumunun ihtiva ettiği büyük önem ve bu manastırlardaki eğitim müfredatının Kadıköy Konsili düşmanlığı olgusunu kronikleştirdiği hatırlanmalıdır.

Bütün bu önermelerin bütün Doğu Hıristiyan unsurlara teşmil edilmesi de belki yanıltıcı olabilir. Bazı araştırmacılar tarafından dile getirildiği gibi, kanlı bir savaşın ortasında, süregiden Müslüman akınları tarafından tehdit edilen ve öncelikle kendi can ve mal güvenliklerini düşünen bazı Hıristiyan yerleşim birimlerinin, içinde buldukları bu zaruri şartlar yüzünden Müslümanlar ile anlaşma yapmaya mecbur kaldıkları⁴⁸ önermesi de doğruluk payı içeriyor olmalıdır.

II. Hıristiyan Kaynaklarında Müslümanların Yönetim Kurmaları

Doğu Hıristiyan yazarlar, İslam fetihlerini olduğu gibi Müslüman hâkimiyetini de çeşitli yönlerden ele almış ve bazı değerlendirmeler yapmışlardır. Tarihsel süreç içerisinde Hıristiyan yazarların tutumlarında ve Müslümanların kalıcı hâkimiyetlerine karşı farklı bakış açıları gelişmiştir.

⁴⁷ J. C. Lamoreaux, 'Christianity's Encounters with Islam', s. 27.

⁴⁸ Victoria L. Erhart, 'The Church of the East During the Period of the Four Rightly-Guided Caliphs', *Bulletin John Rylands Library of Manchester* 78, 1996, s. 63-9.

1. Doğu Hıristiyanlarının İslam İdaresine Karşı Farklılık Yansıtan Yaklaşımları

Askeri mücadelelerin ardından, Müslüman yönetimine karşı bazı Doğu Hıristiyan metinlerinden yükselen ve Ortodoks Süryaniler açısından değerlendirildiğinde belki de Dionysius ile birlikte kristalize olan sempatiyi, öncelikli olarak Müslüman yönetimin kurulmasından sonra ortaya çıkan özgür inanç ortamına atfetmek gerekir. Yani Dionysius ya da Mihoyel Rabo gibi Süryani tarihçilerin, VII. yüzyıldan daha sonraki dönemlerde yaşamış olmaları sebebiyle, maziye daha geniş bir perspektiften değerlendirmiş olmaları ve Bizans ile Müslüman yönetimini mukayese etme şansına sahip buldukları kabul edilmelidir. Bununla birlikte Süryani tarihçiliği, Müslümanların idaresine sıcak bakan yegâne unsur değildir. Doğu Kilisesi mensupları da buna paralel bir bakış yansıtmışlardır. Bu noktada Doğu Hıristiyan tarih metinlerinden takip edilebilen diğer bir hususa temas etmek gerekir. İranlı Hıristiyan yazarlar, Müslümanların hem askeri faaliyetlerini ve hem de kurdukları yeni yönetimi, yine İlahi Kudret'in kozmik olduğunu düşündükleri tasarısı dâhilinde değerlendirmişlerdir. Fakat bu kez cezalandırma olgusunun tamamen dışında, bir lütuf olduğu var sayımı üzerinde durmuşlardır. Buna göre, Müslümanların henüz bir devlet yönetimi kurmadan önce Hıristiyanlara karşı yumuşak ve hoşgörülü bir davranış biçimi izlemeleri gerektiğine dair Tanrı tarafından uyarıldıkları söylemi bahis konusu edilmiştir. Rivayete göre İlahi Kudret, Hıristiyanları korumaları, onları onurlandırmaları ve özellikle de manastır yaşamlarına saygı göstermeleri konusunda Müslümanların dikkatini çekmişti. Yuhanna Bar Penkaye, bu konuda şöyle düşünmektedir:

'Tanrı, onları çağırmadan önce, Hıristiyanları onurlandırmaları hususunda onları (zaten) hazırlamıştı. Ayrıca Araplar, manastır(lardaki münzevi) durumumuz üzerine Tanrı'nın özel bir emrine sahiptiler. Yoksa Tanrı'nın yardımı dışında çıplak ve sefil insan, kalkan ve zırhı olmaksızın, nasıl olur da (zafer) kazanabilir?⁴⁹

Doğu Kilisesi Katolikosu III. Yeşuyab ise 650 yılı civarlarında şöyle bir kayıt düşmüştü:

'Tanrı'nın dünya üzerinde hükümdarlık verdiği Araplar, bildiğiniz gibi bize doğru eğilimlidirler. Onlar Hıristiyanlığa muhalif değillerdir. Gerçekten de

⁴⁹ 'John Bar Penkaye's *Ris Melle*', XIV, ed. S. P. Brock, s. 58.

dinimize saygı gösterirler, din adamlarını ve Rabbimizin azizlerini onurlandırır, kilise ve manastırlara yardım ederler.^{50'}

Konsil karşıtı Bizans Hıristiyanları ile Doğu Kilisesi mensuplarının bu kanaatlerini paylaşmayan, yani Müslüman bir yönetime karşı pek bir sempati beslemeyip Bizans Devleti'nin geri dönüşünü büyük bir özlem içinde bekleyen bir takım Doğu Hıristiyan topluluklar da olmuştur. Nitekim Kadıköy konsili yanlılarını işte bu bağlamda ele almak gerekir. Gerçekten Müslüman bir idarenin kurulmasından önce Bizans'ın doğu eyaletlerinde konsil yanlıları, konsil karşıtlarına ve Doğu Kilisesi mensuplarına oranla daha küçük bir demografik ağırlığa sahiptiler. Buna karşın, Bizans Devleti'nin kilise siyaseti ile müşterek bir teolojik kanaatten beslenmeleri sebebiyle konsil yanlılarının ayrıcalıklı bir konuma sahip oldukları anlaşılmaktadır. Bunların, Bizans'ın doğusunda, diğer Hıristiyan topluluklarca yabancılar olarak görüldükleri ve özellikle dini liderlerinin hiç sevilmediği söylenmelidir⁵¹. Bu bağlamda konsil yanlısı bu Hıristiyanların kaderi, doğal olarak konsil yanlısı bir dini siyaset izleyen Bizans ile büyük oranda paraleldi; Bizans iktidarının yok olması, konsil yanlılarınca istenmezdi.

Gerçekten, İslam iktidarının ortaya çıkmasıyla birlikte konsil taraftarları, diğer Hıristiyanlar üzerindeki ayrıcalıklı konumlarını kaybettiler. Çünkü diğer Hıristiyan ve hatta Yahudi topluluklar, *zummi hukuku* çerçevesinde artık konsil yanlıları ile aynı oranda serbestliğe kavuşmuş ya da aynı kısıtlamalar ve yükümlülükler ile karşılaşmışlardı. Nitekim inanç özgürlüğü kavramına dair ve Bizans yönetimi altında gerçekleşmesi olanaksız bazı gelişmelerle, İslam idaresi altında karşılaşmak tabiidir. Örneğin Filistin bölgesinde ilk Doğu Kilisesi manastırları Müslüman yönetimi altında, VIII. yüzyılın birinci yarısında ortaya çıkmıştı. Aynı şekilde Yahudiler, Tiberias'ta bulunan Sanhedrin'i, İslam idaresi altında Kudüs'e taşımaya muktedir olmuşlardı.⁵² Ortaçağ'ın sonraki dönemlerine bakıldığında, konsil yanlısı Hıristiyan unsurların, konsil karşıtlarının ve Doğu Kilisesi mensuplarının aksine, Bizans imparatorlarını dini ve dünyevi liderleri olarak görmeye devam ettikleri Müslümanlar ile Bizans arasındaki sonraki dönem

⁵⁰ Hoyland, *Seeing Islam*, s. 181; J. C. Lamoreaux, 'Christian Responses to Islam', s. 13.

⁵¹ P. B. Lewicka, *Aspects of Life in an Islamic Metropolis of the Eastern Mediterranean*, s. 9.

⁵² J. C. Lamoreaux, 'Christian Responses to Islam', s. 7; S. P. Brock, 'Syriac Sources.', yeniden basım, VIII. kısım, s. 15.

savaşlarında Bizans'tan yana bir tutum sergiledikleri ve Bizans yönetiminin geri gelmesi için büyük bir özlem duydukları anlaşılmaktadır.

2. Doğu Hıristiyan Kaynaklarında 'İslam İdaresinin Kalıcılığı' Meselesi

VII. yüzyılın önemli hadiselerini değerlendiren Hıristiyan yazarlar, erken dönem İslam fetihleri sırasında yeni bir din olgusundan çok yeni bir yönetim olgusu üzerinde durmuşlardı. Onlar, bu bağlamda Müslümanları, öncelikle etnik bir temelde ve yeni bir iktidarın doğuşu biçiminde yorumlamışlardı.⁵³ Diğer bir deyişle, askeri faaliyetler ile çağdaş Hıristiyan yazarlar ve onların yakın halefleri, Müslümanları en basit şekliyle Bizans ve Sasani hanedanlarının mirasçıları olduklarını ve geçici bir yönetim kurduklarını düşünmüşlerdi.⁵⁴

Fakat bu tarz değerlendirmelerin gerçeği yansıtmadığı kısa bir süre sonra anlaşıldı. Hıristiyan yazarlar 'geçici bir cezalandırma' olgusu üzerinde durmuşlardı, fakat Müslümanların yakın bir gelecekte gideceklerine dair hiç bir belirti yoktu; cezalandırmanın geçici olduğu öngörüsü gerçek dışı bir kehanet olarak kalmıştı. Aslında konsil karşıtlarının ve Doğu Kilisesi mensuplarının Bizans ve Sasani iktidarlarının geri gelmesi yönünde bir özlemleri yoktu. Fakat az önce de söz konusu edildiği gibi, konsil yanlıları böyle bir özlemi daima muhafaza etmişlerdi. İkinci olarak Doğu Hıristiyan unsurlar, Müslümanları öncelikle siyasi bir bağlamda değerlendirmişlerdi. Buna karşın aslında, bir taraftan da yeni ve rakip bir dinin ortaya çıkmış olduğu onlar tarafından zamanla daha iyi idrak edilmeye başlandı. Bu noktada bazı Doğu Hıristiyan yazarlar, özellikle de konsil taraftarları, erken dönemde Müslümanlara dair yaptıkları bazı değerlendirmeleri gözden geçirmek ve değişen şartlara göre güncellemek zarureti hissettiler.

Bu gerçekliğin bir neticesi olarak bazı Doğu Hıristiyan yazarların VII. yüzyıl sonlarında yeni bir edebi tür olarak apokaliptik metinlere tutundukları görülür. Apokaliptik literatür, anlaşıldığı kadarıyla Hıristiyan kiliseleri için o dönemlerde büyük bir problem olan İslam'a geçme hareketlerini bir ölçüde yavaşlatmak ve tedricen erimekte olan Hıristiyan unsurları bir arada tutabilmek hedefiyle geliştirilmişti. Diğer taraftan bu

⁵³ 'A List of Caliphs Composed After AD 705', s. 43; 'Extract from an Account of the Generations, Races, And Years, From Adam Down to the Present Day, Written in AD 775', s. 51 [= Text No: 6 & Text No: 9, SC. WSC / ed. A. Palmer]; Krş. S. P. Brock, 'Syriac Sources.', yeniden basım, VIII. kısım, s. 10, 14.

⁵⁴ Birçok örnek arasından bkz. *Chr. Theoph. Con.*, s. 464 [= AM 6122 = AD 629-30]; Agapius, II, s. 197; Diony. (Rec.), 45, SC. WSC / ed. Palmer, Text No: 13; Krş. Robert G. Hoyland, 'The Earliest Christian Writings on Muhammad: An Appraisal', *Muhammad: The Issue of the Sources*, ed. by Herald Motzki, Brill: Leiden-Boston-Köln 2000, s. 278-80; aynı yazar, *Seeing Islam*, s. 535.

literatür, artık Hıristiyanlığın mağlubiyeti olgusu kesinleşmiş olduğu için Müslüman yönetimi hem Hıristiyan cemaatleri moral açısından toparlayarak tatmin edici bir zeminde yeniden yorumlamak ve hem de Müslüman yönetimin kalıcılığı problemini yine Tanrı'ya atfedilecek kozmik bir tasarı çerçevesinde açıklamak düşüncesiyle ortaya çıkmıştı. Gerçekten apokaliptik metinlerin İslam idaresine dair izahları, Tanrı iradesinin bir kez daha yorumlanmış olması sebebiyle Hıristiyan tarih yazıcılığı geleneğinin karakterine paraleldir. Müslümanların askeri ve politik başarıları bu literatürde de Hıristiyanların günahlarına atfedilmiştir. Temel argüman olarak Hıristiyanların hâlâ bir sınava tabi tutuldukları öngörülmüştür. Mesih'in gerçek ve sahte inançlıları ve sabır gösterenler ile göstermeyenlerin arasını bu sınav vasıtasıyla ayıracağı olgusu işlenmiştir.

Apokaliptik literatüre dâhil edilen ilk eser, IV. yüzyılın önemli Süryani entelektüel Efrem'in ağzından VII. yüzyılda yazılmış bir metindir. Bu bağlamdaki en önemli eser ise 690'lı yılların başında, Süryanice olarak ve 312'de ölmüş olan Olympus piskoposu Methodius'a atfen yazılmış diğer bir metindir. Bu eser, Tanrı'nın Müslümanlara istila izni vermesinin onlara olan sevgisinden değil, Hıristiyanların günahları ile kötülüklerinden kaynaklandığı iddiasındadır.⁵⁵ Buna karşın Müslümanların kalıcı olmaları gerçekliği, hem bu metin ve hem de genel olarak apokaliptik literatür tarafından özellikle konsil yanlısı Hıristiyanların umutlarını bu gerçekliğe göre yeniden şekillendirmeye yönelikti. Bu bağlamda Müslümanlara boyun eğmiş olan Hıristiyanların, yaklaşmakta olan büyük son (kıyamet) için sınanmakta oldukları öne sürülmüştür. Dolayısıyla cezalandırmanın geçici olduğuna dair önceki algı, bu literatür ile birlikte artık apokaliptik bir konsepte dönüştürülmüştür. Nitekim bu literatürden Grek kralının dönüşü umudu ve Müslümanları eski kötü hallerine dönüştürmesi özlemi açıkça yansımıştır. Sonuç olarak böyle bir izah, bir yandan Müslümanların kalıcı olmaları gerçekliğine karşı Hıristiyan unsurların umutlarını yeniden yeşertmeye çalışmış, diğer yandan da Tanrı'nın Hıristiyanlardan çok niçin Müslümanlara yardım ettiği yönündeki çağdaş tartışmalara yeni bir perspektiften açıklamalar getirmiştir.

İslam idaresi altında yaşamaya ve Müslümanlar ile ortak bir sosyal alanı paylaşmaya başlayan Doğu Hıristiyanları için, Dört Halife, Emeviler ve

⁵⁵ Ap. Ps.-Meth., Text No: 14, SC. WSC / ed. A. Palmer, XI. 5, s. 231; Ayrıca bkz. Sidney H. Griffith, 'Christians Under Muslim Rule', *Cambridge History of Christianity, C. III, Early Medieval Christianities c. 600-c. 1100*, (ed. T. Noble - J. Smith), Cambridge University Press, 2008, s. 201; Hoyland, *Seeing Islam...*, s. 264-7.

erken Abbasiler dönemlerinde Hıristiyanlıktan İslam inancına geçme hareketleri büyük bir problem olmuştur.⁵⁶ Nitekim Doğu Hıristiyan tarih metinlerinin münferit ve toplu olarak İslamlaşma gerçekliğine dair birçok kayda yer verdikleri görülür. Ayrıca Müslümanlar ile Hıristiyanlar, oldukça yakın ilişkilerin kurulduğu böylesi bir süreçte birbirlerinin inançları hakkında daha fazla bilgi sahibi olmuşlardır.

İşte bu durumlar, teolojik alanda Müslümanlar ile Hıristiyanlar arasında sürecek olan entelektüel bir rekabeti beraberinde getirmiştir. Çünkü İslam'ın hâkimiyeti ve üstün gelişi, Hıristiyanlar açısından entelektüel bağlamda daha şiddetli bir mücadeleyi ve reaksiyonu gerekli kılmıştır. Bu yüzden Müslümanların idaresi altındaki Doğu Hıristiyanlığında karşılaşılan kilise kanonlarının bir kısmını, hagiyoğrafi literatürünü ve apoloji ve reddiye geleneğini bu arka plan ışığında değerlendirmek gerekir.

Hıristiyan din adamlarınca neşredilen bazı kilise kanonları⁵⁷, öncelikle Hıristiyanların Müslümanlarla ilişkilerini disiplin altına alabilme endişesinin bir sonucuydu. VIII. yüzyılın ikinci yarısında özellikle Suriye ve Filistin'de ortaya çıkan şehit hikâyelerine dair hagiyoğrafi literatürünün⁵⁸ ise İslam idaresi altında bulunan Doğu Hıristiyanlığına yeni ve taze bir güç kazandırması beklenmişti. Bununla birlikte Hıristiyanlık teolojisini savunmaya ve İslam'ın öğretilerini entelektüel bağlamda reddetmeye yönelik en şiddetli reaksiyon, Abbasi hanedanının erken dönemlerinde Hıristiyanlarınca geliştirilen apoloji ve reddiye geleneğinde⁵⁹ karşımıza çıkmaktadır. Fakat bu olgular, Hıristiyanlık ile İslam'ın karşılaştıkları bir dönemin değil, artık birbirlerini daha iyi tanımaya başlayan iki farklı din mensuplarının sonraki dönemlere ait ilişkileri olarak ele alınmalı ve yorumlanmalıdır.

⁵⁶ Zafer Duygu, 'Zuknin Manastırı Süryani Kroniği (775) Özelinde İslam İdaresi Altındaki Hıristiyanlarda 'Din Değiştirme' Meselesi', *Milî ve Nihal*, 10 (2), 2013, s. 173-201; Uriel Simonsohn, 'Halting Between Two Opinions: Conversation and Apostasy in Early Islam', *Medieval Encounters* 19, 2003, s. 342-370; Aynı yazar, 'Conversion to Islam: A Case Study for the Use of Legal Sources', *History Compass* 11/8, 2013, s. 467-662; Hoyland, *Seeing Islam*, s. 338 vd.

⁵⁷ David M. Freidenreich, 'Muslims in Canon Law: 650-1000', *Christian-Muslim Relations: A Bibliographical History*, ed. David Thomas, Tarih Khalidi, Gerit Jan Reinink, Mark Swanson, C. 11, Brill: Leiden-Boston 2009, s. 83-98; Herman Teule, 'Jacob of Edessa and Canon Law', *Jacob of Edessa and the Syriac Culture of His Day*, ed. Bas ter Haar Romany, Brill: Leiden-Boston 2008 s. 96 vd.

⁵⁸ Arietta Papaconstantinou, 'Between Umma and Dhimma: The Christians of the Middle East Under the Umayyads', *Annales Islamologiques* 42, 2008, s.127-56; J. Lamoreaux, 'Christian Responses to Islam', s. 22-4; Griffith, 'Christians Under Islamic Rule', s. 210-1; Hoyland, *Seeing Islam*, s. 336 vd.

⁵⁹ Alan Guenther, 'Christian-Muslim Apologetics in the Abbasid Period', *McGill Journal of Middle East Studies*, C. 3, 1995, s. 1-16; Griffith, 'Christians Under Islamic Rule', s. 202 vd.; Hoyland, *Seeing Islam*, s. 454-519.

Değerlendirme

Bu makalede İslam ile Hıristiyanlık dinlerinin VII. yüzyıldaki karşılaşmalarını Doğu Hıristiyan kaynaklarından hareketle takip edebilmek hedeflenmiştir. Bu kaynaklar İslam fetihlerini ve Müslüman hâkimiyetini, Bizans ve Sasani hâkimiyeti altında yaşadıkları dönemlere dayanan beşeri tecrübelerinden ve ayrıca kendi teoloji kanaatlerinin doğru olduğu anlayışından hareketle yorumlamışlardı. Konsil karşıtları ile Doğu Kilisesi mensupları Müslümanların hem askeri seferlerini, hem de kendileri üzerinde yönetim kurmalarını büyük oranda olumlu bir gelişme olarak görmüşlerdi. Konsil yanlıları ise bu durumdan pek memnun olmamışlardı; sonraki süreçte de Bizans'ın geri dönmesi umudunu muhafaza etmişlerdi.

Kadıköy Konsili karşıtı Ortodoks Hıristiyanların, Doğu Kilisesi mensuplarının ve konsil yanlısı Melkitlerin ortak yönü, Müslümanları Tanrı'nın ilahi bir işareti olarak görmeleriydi. Bu bağlamda Hıristiyanlar tarafından Müslümanlar, kimi zaman cezalandırma başlığı altında ele alınmışlardı. Fakat çeşitli Hıristiyan topluluklar, kimlerin niçin cezalandırıldığı sorusunu farklı biçimlerde yanıtlamışlardı. Yine bazı Hıristiyan unsurlar, Müslümanların 'kurtarıcılar' olduklarını düşünmüşlerdi. Tanrı, Kadıköy Konsili karşıtı Hıristiyanları ve Doğu Kilisesi mensuplarını Bizans ve Sasani zulmünden Müslümanlar eliyle kurtarmıştı. Buna mukabil Hıristiyan topluluklar, Hıristiyanlığın yegâne hak inanç olduğu konusunda fikir birliğine sahiptiler. İslam'ın hem reel zaferi ve hem de kalıcılığı meselesi, temelde bu perspektiften ele alınmış ve yapılan değerlendirmelerde Hıristiyanlık vurgusu ön planda tutulmuştu.

Kaynakça

- 'A List of Caliphs Composed After AD 705', (Metin No: 6), tr. A. Palmer, *The Seventh Century in the West Syrian Chronicles*, tr.&ed. A. Palmer, S. Brock, R. Hoyland, Liverpool University Press, Liverpool 1993.
- Abû'l-Farac, Gregory (Bar Ebroyo/Bar Hebraeus), *Abû'l-Farac Tarihi I*, tr. Ömer Rıza Doğrul, TTK Yayınları, 3. Baskı, Ankara 1999.
- Agapius (of Manbij/Hierapolis), *Universal History*, Vasiliev'in Fransızca metninden İngilizce tr. Roger Pearse, Ipswich 2008.
- 'An Extract From the Apocalypse of Pseudo-Methodius' (Metin No: 14) *The Seventh Century in the West Syrian Chronicles*, tr.&ed. A. Palmer, S. Brock, R. Hoyland, Liverpool University Press, Liverpool 1993.

- Andrew, Tara L., 'Historiography of the Christian East', *Encyclopedia of the Medieval Chronicle*, ed. R. G. Dunphy, Brill: Leiden-Boston 2010, s. 807-811.
- Belazuri, *Fütuhu'l-Buldan: Ülkelerin Fetihleri*, tr. Zakir Kadiri Ugan, 1955, Yayına Haz. Mustafa Fayda, Ankara 1987.
- Brock, Sebastian P., *A Brief Outline of Syriac Literature, Moran Etho Series 9*, Kottayam: St. Ephrem Ecumenical Research Institute, 1997.
- 'North Mesopotamia in the Late Seventh Century: Book XV of John Bar Penkaye's *Ris Melle'*, *Jerusalem Studies in Arabic and Islam IX*. Jerusalem 1987, s. 51-75, yeniden basım: 'North Mesopotamia in the Late Seventh Century: Book XV of John Bar Penkaye's *Ris Melle'*, *Studies in Syriac Christianity: History, Literature, Theology*, London 1992 (II. Kısım).
- 'Syriac Historical Writings: a Survey of the Main Sources', *Journal of the Iraqi Academy (Syriac Corporation) V*, Bağdat 1979-80, yeniden basım: 'Syriac Historical Writings: a Survey of the Main Sources', *Studies in Syriac Christianity: History, Literature and Theology*, London 1992 (I. Kısım).
- 'Syriac Sources for Seventh-Century History', *Byzantine and Modern Greek Studies 2*, Oxford 1976, yeniden basım: 'Syriac Sources for Seventh-Century History', *Syriac Perspectives on Late Antiquity*, London 1984 (VIII. kısım).
- Buck, Christopher, 'The Universality of the Church of the East: How Persian was Persian Christianity', *The Journal of the Assyrian Society*, 10: 1, 1996.
- Bury, J. B., *A History of the Later Roman Empire, From Arcadius to Irene (395 AD to 800 AD)*, C. 2, London-New York 1886.
- Butler, Alfred J., *The Arab Conquest of Egypt and the Last Thirty Years of the Roman Dominion*, Oxford: Clarendon Press 1902.
- Choniates, Niketas, *O City of Byzantium, Annals of Niketas Choniates*, tr. H. J. Magoulias, Byzantine Text in Translation, Wayne State University Press, Detroit 1984.
- Chr. 1234* (Bkz. *The Anonymous*.)
- Chronicle of Zuqnin* (Bkz. Pseudo-Dionysius.)
- Chronicon Paschale* (284-628 A.D.), tr. M. Whitby-M. Whitby, Liverpool University Press, Liverpool 1989.
- Chronique de Michel le Syrien, patriarche jacobite d'Antioche, 1166-1199*, ed.&tr. Jean-Baptiste Chabot, Paris 1899-1924.

- Clement (of Alexandria), 'The First Epistle of Clement to the Corinthians', *Ante Nicene Fathers* C. I, ed. A. Roberts and J. Donaldson, 1995.
- Crown, Alan D., 'The Byzantine and Moslem Period', *The Samaritans*, ed. Alan C. Crown, Tübingen 1989.
- Çelik, Mehmet, *Süryani Kilisesi Tarihi I*, İstanbul 1987.
- Dickens, Mark, 'The Sons of Magog: The Turks in Michael's Chronicle', *Parole de l'Orient*: 31, 2006.
- Dionysius (1234 *Kroniği* ve Mihoyel'den hareketle yeniden oluşturulmuş olan tahmini metin), (*Secular History of Dionysius Tel Mahre* = Metin No: 13), tr. A. Palmer, *The Seventh Century in the West Syrian Chronicles*, ed. A. Palmer, S. Brock, R. Hoyland, Liverpool University Press, Liverpool 1993.
- Duygu, Zafer, 'Zuknin Manastırı Süryani Kroniği (775) Özelinde İslam İdaresi Altındaki Hıristiyanlarda 'Din Değiştirme' Meselesi', *Milel ve Nihal*, 10 (2), 2013, s. 173-201.
- Erhart, Victoria L., 'The Church of the East During the Period of the Four Rightly-Guided Caliphs', *Bulletin John Rylands Library of Manchester* 78, 1996.
- Eusebius (of Caesarea), *The Ecclesiastical History* (2 Cilt), tr. K. Lake, (The Loeb Classical Library), London - New York 1926.
- 'Exact from an Account of the Generations, Races, And Years, From Adam Down to the Present Day', Written in AD 775', (Metin No: 9), tr. A. Palmer, *The Seventh Century in the West Syrian Chronicles*, tr.&ed. A. Palmer, S. Brock, R. Hoyland, Liverpool University Press, Liverpool 1993.
- Freidenreich, David M., 'Muslims in Canon Law: 650-1000', *Christian-Muslim Relations: A Bibliographical History*, ed. D. Thomas, T. Khalidi, G.J. Reinink, M. Swanson, C. 11, Brill: Leiden-Boston 2009.
- Gibbon, Edward, *The History of the Decline and Falls of the Roman Empire*, C. V, ed. J. B. Bury, London 1911.
- Ginkel, Jan J. Van, 'The Perception and Presentation of the Arab Conquest in Syriac Historiography: How Did the Changing Social Position of the Syrian Orthodox Community Influence the Account of Their Historiographers', *The Encounter of Eastern Christianity with Early Islam*, C. 5, ed. E. Grypeou, M. N. Swanson, D. Thomas, Brill: Leiden-Boston 2006.

- Griffith, Sidney H., 'Christians Under Muslim Rule', *Cambridge History of Christianity: C. III*, ed. Thomas F. X. Noble – J. M. H. Smith, Cambridge University Press, 2008, s. 197-212.
- Guenther, Alan, 'Christian-Muslim Apologetics in the Abbasid Period', *McGill Journal of Middle East Studies*, C. 3, 1995, s. 1-16.
- Hoyland, Robert 'Jacob and Early Islamic Edessa', *Jacob of Edessa and the Syriac Culture of His Day*, ed. Bas ter Haar Romany, Brill: Leiden-Boston 2008.
- _____'The Earliest Christian Writings on Muhammad: An Appraisal', *Muhammad: The Issue of the Sources*, ed. H. Motzki, Brill: Leiden-Boston-Köln 2000.
- _____*Seeing Islam As Others Saw It, A Survey and Evaluation of Christian, Jewish and Zoroastrian Writings on Early Islam*, Studies in Late Antiquity and Early Islam, The Darwin Press, Princeton, New Jersey 1997.
- Ignatius (of Antioch), 'The Epistle of Ignatius to the Magnesians', *Ante Nicene Fathers*, C. I, ed. A. Roberts and J. Donaldson, 1995.
- Kaegi, Walter 'The Early Muslim Raids into Anatolia and Byzantine Reactions Under Emperor Constans II', *The Encounters of Eastern Christianity with Early Islam*, C. 5, ed. E. Grypeou, M. N. Swanson, D. Thomas, Brill: Leiden-Boston 2006.
- _____*Byzantium and the Early Islamic Conquest*, Cambridge University Press, 1992.
- Kennedy, Hugh, 'The Last Century of Byzantine Syria: A Reinterpretation', *Byzantinische Forschungen* x.
- _____*The Prophet and The Age of the Caliphates*, (2. basım), Longman: London, 2004.
- Lamoreaux, John C., 'Christianity's Earliest Encounters with Islam', *Touchstone* 5. 3, Summer 1992.
- _____'Early Eastern Christian Responses to Islam', *Medieval Christian Perception of Islam*, ed. John Victor Tolon, New York 1996.
- Lazarev, Igor Dorfmann, 'Beyond Empire I: Eastern Christianities from the Persian to the Turkish Conquest, 604-1059', *Cambridge History of Christianity*, C. III, ed. T. F. X. Noble-J. M. H. Smith, Cambridge University Press, 2008, s. 65-85.
- Lewicka, Pauline B., *Food and Foodways of Medieval Cairenes: Aspects of Life in an Islamic Metropolis of the Eastern Mediterranean*, Brill: Leiden, 2011.

- Libera, Alain de, *Ortaçağ Felsefesi*, tr. A. Meral, Litera Yayıncılık, İstanbul 2005.
- McGrath, Alister E., *Historical Theology, An Introduction to the History of Christian Thought*, Second Edition, Wiley-Blackwell 2013.
- Moorhead, John, 'The Monophysite Response to the Arab Invasion', *Byzantion* 51, 1981, s. 579-88.
- Moosa, Matti, 'Origins of the Christian Minorities in the Middle East', *Bibliophilos*, C. 1, No 2, 1982, s. 83-97.
- Olster, David, 'Ideological Transformation and The Evolution of Imperial Presentation in the Wake of Islam's Victory', *The Encounters of Eastern Christianity with Early Islam*, C. 5, ed. by E. Grypeou, M. N. Swanson, D. Thomas, Brill: Leiden-Boston 2006.
- Papaconstantinou, Arietta, 'Between Umma and Dhimma: The Christians of the Middle East Under the Umayyads', *Annales Islamogiques* 42, 2008, s.127-56.
- Penn, Michael Philip, 'Monks, Manuscripts and Muslims: Syriac Textual Changes in Reaction to the Rise of Islam', *Hugoye: Journal of Syriac Studies*, C. 12.2, s. 235-257.
- Procopius, *The Secret History*, tr. Richard Atwater, University of Michigan Press, 1961.
- Ps.-Zachariah (Bk. *The Syriac Chronicle*).
- Pseudo-Dionysius of Tel Mahre *Chronicle*, (*Chronicle of Zuqnin*) III. Bölüm, tr. Witold Witakowski, Liverpool University Press, Liverpool 1996.
- Reinink, Gerit J. 'Paideia: God's Design in World History according to the East Syrian Monk John Bar Penkaye', ed. Erik Kooper, *The Medieval Chronicle II: Proceedings of the 2nd International Conference on the Medieval Chronicle*, Driebergen / Utrecht, July 16-21, 1999 (Amsterdam: Ropodi 2002).
- Scher, Addai (ed.), *Histoire Nestorienne (Chronique de Seert)*, Seconde partie, fasc. 2, tr. Addai Scher-Robert Griveau, *Patrologia Orientalis* 13, Paris 1919, s. 437-639.
- _____*Histoire Nestorienne, (Chronique De Seert)*, Seconde Partie (I), ed.&tr. Addai Scher, *Patrologia Orientalis* 7, Paris 1911, s. 97-203.
- Scott, Roger D., 'Malalas, The Secret History, and Justinian's Propaganda', *Dumbarton Oaks Papers*, C. 39, 1985, s. 99-109.

- Severus (of Al'Ashmunein), *History of the Patriarchs of the Coptic Church of Alexandria, Part II: Peter I-Benjamin I (661 AD)*, ed.&tr. B. Evetts, *Patrologia Orientalis I* (1904).
- Simonsohn, Uriel, 'Conversion to Islam: A Case Study for the Use of Legal Sources', *History Compass* 11/8, 2013.
- _____ 'Halting Between Two Opinions: Conversation and Apostasy in Early Islam', *Medieval Encounters* 19, 2003, s. 342-370.
- Suermann, Harald, 'Copts and Islam of the Seventh Century', *The Encounters of Eastern Christianity with Early Islam*, C. 5, ed. by E. Grypeou, M. N. Swanson, D. Thomas, Brill: Leiden-Boston 2006, s. 96-109.
- Teule, Herman, 'Jacob of Edessa and Canon Law', *Jacob of Edessa and the Syriac Culture of His Day*, ed. Bas ter Haar Romany, Brill: Leiden-Boston 2008.
- The Anonymous Syriac Chronicle to the year 1234 = şu eserde verilen tercümelere: Theophilus of Edessa's Chronicle and the Circulation of Historical Knowledge in Late Antiquity and Early Islam*, tr. Robert G. Hoyland, Liverpool University Press, Liverpool 2011.
- The Armenian History Attributed to Sebeos*, tr. R. W. Thomson, J. H.-Johnston, T. Greenwood, Liverpool University Press, 1999.
- 'The Chronicle of Edessa', tr. B. H. Cowper, *Journal of Sacred Literature and Biblical Record*, 1865.
- The Chronicle of John Malalas*, tr. E. Jeffreys, M. Jeffreys, R. Scott, Melbourne 1986.
- The Chronicle of John, (c. 690 A.D.) Coptic Bishop of Nikiu, Being A History of Egypt Before and During Arab Conquest*, tr. R. H. Charles, Philo Press: Amsterdam (London 1916 baskısının yeniden basımı).
- The Chronicle of Joshua the Stylite, Composed in Syriac: AD 507*, tr. W. Wright, Cambridge, 1882.
- The Chronicle of Marcellinus (Comes)*, tr. Brian Croke, Sydney 1995
- The Chronicle of Theophanes Confessor: Byzantine and Near Eastern History AD 284-813*, tr. C. Mango, R. Scott, G. Greatrex, Clarendon Press: Oxford 1997.
- The Syriac Chronicle: Known as that of Zachariah of Mitylene*, tr. F. J. Hamilton, E. W. Brooks, London 1899.
- Vasiliev, A. A., *History of the Byzantine Empire*, C. I, (2. Basım), The University of Wisconsin Press, 1958.

Witakowski, Witold 'The Chronicle of Eusebius: Its Type and Continuation in Syriac Historiography', *ARAM* 11-12 (1999-2000), s. 419-437

Wright, Christopher James, *Ibn Abd al-Hakam's Futuh Misr: An Analysis of the Text and New Insights into the Islamic Conquest of Egypt*, Tez çalışması, University of California, June 2006.

